

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**  
**ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**  
Соціально-гуманітарний факультет  
Кафедра фундаментальних та спеціальних дисциплін ЧННПБ

**ВАКІН Олександр Володимирович**

**ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНИХ ВЗАЄМИН  
СТАРШОКЛАСНИКІВ НА ОСНОВІ РОЗВИТКУ КОМУНІКАТИВНОЇ  
КУЛЬТУРИ**

спеціальність 011 – Освітні, педагогічні науки  
освітньо-професійна програма – Управління закладами освіти

Кваліфікаційна робота

Виконав студент групи  
ОСПЕДмч-21  
О. В. Вакін

Науковий керівник:  
к.п.н., доцент Левандовська І.З.

**ТЕРНОПІЛЬ-2021**

## ЗМІСТ

<b>ВСТУП</b> .....	3
<b>РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ У СТАРШОКЛАСНИКІВ</b> .....	7
1.1. Основні принципи розвитку толерантності особистості.....	7
1.2. Виховання толерантності та вікові особливості старшокласників.....	10
1.3. Психологічні аспекти педагогічної толерантності.....	16
Висновки до розділу 1.....	22
<b>РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ УМОВ РОЗВИТКУ ТОЛЕРАНТНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ ЯК ВЛАСНОЇ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ</b> .....	24
2.1. Діагностика сформованості толерантності старшокласників.....	24
2.2. Методики, спрямовані на діагностику характеристик толерантності.....	29
2.3. Оцінка результатів дослідження та соціально-психологічні детермінанти комунікативної толерантності старшокласників.....	34
Висновки до розділу 2.....	37
<b>РОЗДІЛ III. ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТА педагогічні УМОВИ СПРИЯННЯ РОЗВИТКУ ТОЛЕРАНТНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ У НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ</b> .....	39
3.1. Особливості виховання учнів у позаурочній роботі та толерантність в контексті педагогічної культури вчителя.....	39
3.2. Психодіагностичний інструментарій, що досліджує толерантність у контексті рис учнів старших класів.....	45
3.3. Аналіз ефективності впровадження в навчально-виховний процес комплексу занять щодо підвищення рівня толерантності в учнів старших класів.....	50
Висновки до розділу 3.....	58
<b>ВИСНОВКИ</b> .....	59
<b>СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ</b> .....	63

## РОЗДІЛ I

### ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ У СТАРШОКЛАСНИКІВ

#### 1.1. Основні принципи розвитку толерантності особистості

Глобальні зміни, які досягнули всі сфери буття людини, якісно описують сучасне суспільство. У процесі цих перетворень здійснюється заміна попередніх ціннісних орієнтирів на новітні, іще недостатньо сформовані, аби почуватися впевнено. Одним із принципів ціннісного самовизначення є ціннісний підхід, при якому толерантність не відноситься до звичних стереотипних дій, - це цінність і життєва позиція, вона виражається внаслідок сподівань особистості, орієнтацій і дій із належними ідеалами, цінностями та змістами на базі здійснення свідомого вибору конкретної позиції, вибір відповідальної ухвали.

Ціннісне самовизначення дає змогу збагнути суть відносин між особистістю і пріоритетами. Нескінченність процесу ціннісного самовизначення засвідчується незмінною переоцінкою цінностей і здійснюється безпосередньо протягом усього життя. В умовах посилення співпраці держав, міжнародні організації прийняли завдання підготовки підростаючого покоління до життя в полікультурному середовищі пріоритетною, а отже і потребу діяльної розробки й визначення намірів, задач, функцій, змісту виховання в дусі порозуміння і толерантності. Цінності виховання не реалізуються у відокремленому просторі. Соціально-духовні сфери різних держав позначаються одна на іншій [6].

Криза чи піднесення в одних породжує належні зміни в інших, адже всі локальні підсистеми культури (і освіта у тому числі) утворюють відкриту і динамічну систему, де розвиток своєрідних елементів веде до її перетворення в цілому. Така моральна якість, як толерантність має бути властива молодим людям для здобутку компромісу, що дуже актуально у новітній політичній та економічній ситуації. Термін «толерантність» розглядається як соціально

важливе явище, стандарт життя у демократичному суспільстві. Це один з ключових принципів взаємовідносин у соціумі.

Толерантність характеризується як інтегративна якість особистості, що віддзеркалює активну моральну позицію і готовність до конструктивного співіснування у суспільстві незалежно від національної, соціальної, релігійної, гендерної приналежності, поглядів, ідеології, стилю мислення і типу поведінки; налагоджує успішне самоствердження особистості та її самореалізацію у суспільстві [11].

Толерантність окреслює багатовимірність середовища і різноманітних поглядів; сприяє гармонійному мирному співіснуванню представників, неподібних за певними ознаками; постає громадським гарантом недоторканості і не застосування фізичних дій по відношенню до різних меншин і узаконює їхнє становище; дає можливість стримувати неприязнь, пропонує конструктивний вихід із сутички; налаштовує нормалізацію психологічної атмосфери в групі, у колективі, суспільстві; підтримує і формує самооцінку особистості і колективу; є довершеним прикладом організації життєдіяльності в суспільстві; забезпечує ефективну соціалізацію [20].

У педагогічному контексті соціальні точки зору осмислення і розуміння феномену толерантності опираються на таких положеннях:

- суспільство - складна система, що самоорганізується, стійкість якої означаються міжособистісними, міжетнічними та іншими видами зв'язків;
- толерантність являється однією з фундаментальних засад здобутку соціальної гармонії в суспільстві;
- загальним методологічним принципом дослідження феномена толерантності має затверджуватися принцип гуманізму;
- культура являється аксіологічною засадою толерантної свідомості.

Ключові принципи толерантності у вихованні: довірлива співпраця – встановлення в закладі освіти стосунків взаєморозуміння і взаємної скрупульозності між адміністрацією, педагогами, з однієї сторони, і вихованцями, з іншої; екологія взаємовідносин – створення придатного

соціально-психологічного клімату в закладі освіти як підгрунтя формування толерантного оточення; формування почуття особистої гідності, самоповаги, поваги до середовища, народів, незалежно від їх соціальної приналежності, національності, раси, культури, віросповідань; синкретизм, що сприяє розвитку особистості, є його основою і рушійною силою; творчість, що допомагає реалізації змінних підходів до встановлення толерантних відносин і розгляду ситуації взаємодії.

Діяльність вихователя з точки зору толерантності має три компоненти: особистість вихователя, якому характерні толерантні якості; виявлення толерантності у професійній діяльності; реалізація принципів толерантності у педагогічній комунікації. Толерантний педагог усвідомлює, що його сприймають як приклад, опановує і використовує відповідні навички для розвитку діалогу і мирного розв'язання конфліктів; стимулює творчі підходи до вирішення справ; вбезпечує умови для спільної конструктивної активності сторін освітнього процесу і для особистісних здобутків, не підтримує агресивну позицію або загострене суперництво; допомагає залученню учнів і батьків до прийняття вирішень і розробок програм спільної роботи; вчить критично мислити і поважати позиції інших; чітко формулює особисту позицію у дискусійних питаннях; цінує культурну різноманітність і готує умови для визнання культурних розбіжностей і їх проявів у житті [22].

Розвиток толерантних якостей майбутнього педагога – це один з шляхів соціалізації особистості, ціллю якого є її професійне становлення та звернення певної вершини (акме) в безкінечному професійному та духовному прогресі. Аксиологічний аспект фахової підготовки педагога показує формування сукупності характерних педагогічних цінностей професійної поведінки, до яких ми відносимо толерантність.

Формування у майбутніх педагогів здібності до міжособистісної толерантності вводить три взаємопов'язані складові: професійну, спрямовану на фахову підготовку педагогів, здійснення ними професійних функцій, володіння належними видами професійної роботи в контексті особистісно орієнтованої

парадигми освіти; особистісну, націлену на підготовку майбутніх педагогів до професійного самоствердження, професійної самореалізації та професійної самоактуалізації протягом життя; технологічну, спрямовану на формування її організаційно-методичних умов. Будова професійної складової міжособистісної толерантності педагога залучає когнітивний, функціональний і діяльнісний компоненти:

- когнітивний компонент відображує зміст фахової підготовки майбутніх педагогів;

- функціональний компонент - професійну підготовку майбутніх педагогів до здійснення професійних функцій;

- діяльнісний компонент - професійну підготовку майбутніх педагогів до оволодіння різноманітними напрямками його професійної діяльності [26].

До професійних знань майбутнього педагога входять філософські, методологічні, фахові (історичні), теоретичні, технологічні та інші знання: філософські знання забезпечуються присутністю в навчальному плані вищого навчального закладу низки світоглядних дисциплін;

## **1.2. Виховання толерантності та вікові особливості старшокласників**

Зростання конфліктності, агресивності, суперечностей продукують мрії й уявлення про толерантний світ, тобто світ без примусу і жорстокості, світ, в якому визначальною цінністю є неповторна і недоторкана гуманна особистість. Отже, зміст толерантності необхідно шукати в природі людини, яка бажатиме до самопізнання й самовдосконалення. Зусилля перемінити себе, покращити себе, пошук в собі суто людяної природи може стати істинною основою толерантності. Істинна людська природа позначається як альтруїзм, спромога до самообмеження, самопожертвування й самовідданості та, ключове, у вірі в абсолютну можливість удосконалювати самого себе [17].

Діти на практиці опановують, що таке повага і терпимість по відношенню до інших, отримують підвалини, необхідні для творення миру і розвитку суспільства. Дії, зроблені ними задля служіння співдружності, сім'ї, класу,

школі, закріплюють їх знання і дають можливість допустимим створення суспільства обопільної згоди, де домінує радість і злагода. Гуманна атмосфера завтрашнього суспільства започатковується зараз в школі, і толерантний учень сьогодні – це гуманне суспільство завтра. Толерантність як ознака соціуму невід'ємна від усієї системи його політичних, культурних, моральних, релігійних та інших цінностей.

Міркування єдиної точної лінії, єдиної найвищої істини, неминущий розподіл на «своїх» і «чужих», ксенофобія формують, як правило, і єдину стратегію рішення конфліктів – конфронтацію до тріумфального кінця. Дійсні прояви толерантності в суспільстві мають під собою не тільки ґрунтовні моральні засади, але й некороткий шлях демократичного розвитку, довгочасний цивілізуючий авторитет християнської культури і належних засад життя, що зафіксувалися в родинному вихованні і в системі освіти. Незалежно від позиції дитини, її переконання, гідне ставлення до неї є неодмінним принципом виховного процесу. При формуванні толерантності цей принцип отримує подвійну цінність [27].

Цінуючи і приймаючи позицію, думку учня, при потребі коригуючи їх, ми даємо їй взірець толерантного ставлення до людини з протилежним поглядом на світ. Необхідна цілеспрямована педагогічна робота із закладання засад толерантності особистості в процесі виховання підростаючої генерації. Як перший крок виховання толерантності потребує подолання властивого дитині когнітивного та емоційного егоцентризму: виховання змоги бачити і розуміти несхожість іншої людини від себе самого, сприймати цю відмінність як значущість; визнавати за іншим можливість бути іншим (відрізнитися зовнішнім виглядом, віросповіданням, мовою, думкою, вчинками); емоційно приймати іншого як такого; бажати взаємодіяти з ним як таким, не стараючись уподібнити його до себе і не підганяючи його до своїх бачення про те, яким йому належить бути і як належить чинити чи мислити в певній ситуації. Дитина легко освоює теоретичні знання про толерантність до інших рас, мов, народів,

про співчуття до скривджених долею, однак це ще не вбезпечує формування толерантності як риси її особистості.

Найкращим способом тут є істинно навчати дітей толерантності в розбіжних ситуаціях родинного та шкільного життя, змушуючи їх щодня вникати у розуміння іншої, не подібної до себе людини, перейматися до неї співчуттям, розуміти її проблеми і способи дії, привчатись не тільки добродіяти, а й реально взаємодіяти в визначених ситуаціях. Виховання толерантності має бути ціллю діяльності усіх соціальних інститутів, включаючи заклад освіти і родину [30].

Первинні уроки моральності дитина одержує у своїй родині від батьків. Однак більшість батьків не віддають належної уваги вихованню, звужуючись лише матеріальним забезпеченням дітей. Їм полишається тільки на власному досвіді опановувати, що є добро, що – зло. Щоб виховати дитину толерантною, слід виходити з того, що діти - дзеркало відносин і характерів батьків. Тому спершу необхідно самим відноситися до своєї дитини толерантно.

По-перше, не зневажати її.

По-друге, вислуховувати її міркування і рахуватися з нею.

По-третє, вміти пробачати образи і просити вибачення у дитини. Це найскладніший момент, але в той же час і вирішальний, оскільки у дітей критичне почуття справедливості.

По-четверте, не можна принижувати гідність дитини - легковажити нею, проявляти неповагу до її уподобань тощо.

По-п'яте, не варто змушувати дитину за допомогою сили робити те, що хочеться вам.

По-шосте, вміти згоджуватися без сварок і руйнівних конфліктів. Під словосполученням «руйнівний конфлікт» мається на увазі суперечність, яка завдає «противнику» збитків, моральних чи фізичних. Зрозуміло, що в повсякденному житті неможливо відсторонити протиріч інтересів, бажань і думок. Завдання батьків – перевести конфлікт у конструктивну ситуацію,



закликавши дитину до розмови про розбіжність, що виникли, і старатися підштовхнути до спільного прийняття компромісних рішень [34].

Для того, щоб батьки вміли виховувати дітей у дусі толерантності, необхідно володіти відповідними знаннями, а саме: батькам варто формувати у підлітків систему цінностей, на засаді якої лежать такі загальні поняття, як порозуміння, компроміс, взаємне прийняття і терпимість, прощення, добро, співчуття, розуміння, співпереживання і т.п. Головні методи виховання в сім'ї – це зразок, спільні з батьками заняття, діалоги, підтримка дітей, особливо підлітків в усіляких справах, у вирішенні їх питань, залучення їх до різноманітних видів діяльності в сім'ї та поза нею.

Дитина, підліток на прикладі своєї родини оволодіває соціальні зв'язки і ролі у світі. Підростаючи, вона все більше орієнтується на ровесників, формальні та неформальні молодіжні угруповання. Батьки, які дають йому відносну свободу, зобов'язані бути надійним тилом для нього, забезпечувати в нього почуття впевненості при виникненні складних життєвих ситуацій. Виховувати толерантність у родині – означати прищеплювати повагу, прийняття і правильне розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, багатоманітних форм самовираження і прийомів прояву людської індивідуальності [38].

При вихованні дитини потрібно також враховувати, що людський мозок запам'ятовує абсолютно все. Питання лише в тому, відкладеться це у свідомості чи в підсвідомості. Виховувати дитину власним прикладом найскладніше, але в той же час найбільш результативно. Для того щоб дочка виросла жіночною, матері варто самій бути такою і вчити її охайності. Значну роль у житті дівчинки грає і батько, позаяк від того, як він з нею комунікує і ставиться до неї, залежить те, яких взаємин вона буде шукати з партнерами, коли підросте. Сина-підлітка слід виховувати в погідній строгості. Зрозуміло, це не означає, що його не треба любити.

Дитину з перших днів життя повинна оточувати батьківська любов. Що стосується досвіду відносин між людьми, то вони будуть такими, які прийнято

у сім'ї: або теплі, або підозрілі і недовірливі. І саме це буде сприяти виробленню толерантності у дитини. Агресивна поведінка членів родини в буденних життєвих ситуаціях: крики, лайка, хамство, приниження один одного, взаємні докори і образи започатковують підґрунтя інтолерантності дитини. Психологи твердять, що дитина проявляє агресивність у декілька разів частіше там, де агресію дорослих вона бачить щоденно, і де такі прояви стають звичними у відносин родини [40].

Якщо дитину безперервно критикувати, вона вчиться ненавидіти; якщо дитина живе у протистоянні, вона вчиться агресивності; якщо над дитиною глузують, вона стає замкнутою; якщо дитина росте в доріканнях, вона вчиться жити з почуттям провини. Якщо дитина росте в толерантності, вона вчиться з розумінням ставитись до інших; якщо дитину підбадьорюють, вона вчиться вірити в себе; якщо дитина росте в доброчесності, вона вчиться бути справедливою; якщо дитина росте в безпеці, вона вчиться вірити в свої сили; якщо дитина живе у взаєморозумінні і взаємоповазі, вона вчиться знаходити любов у цьому світі.

Нелогічність батьків у навчанні дітей правилам і нормам поведінки відгукується на формування морального стержня їх характеру: сьогодні батькам вигідно говорити одне, і вони ж нав'язують цю модель поведінки дітям, завтра їм зручно говорити інше, і це інше теж нав'язується. Це зумовлює розгубленість, озлоблення, агресію проти батьків та інших людей. Є ряд правил виховання: вчіться слухати і чути свою дитину; робити так, щоб тільки батьки звільняли її емоційну напругу, дозволяти дітям виражати негативні емоції; вміти прийняти і любити їх такими, якими вони є [43-44].

Смиренність, слухняність і старанність будуть там, де вимоги пред'являються розсудливо. У цьому випадку у дитини будуть удосконалюватися риси толерантної особистості: терпіння, вміння володіти собою, довіра, чуйність, здатність до співпереживання, поблажливість, позитивне ставлення до інших, почуття гумору, терпимість до розбіжностей,

доброчливість, гуманізм, цікавість, вміння слухати, несхильність осуджувати інших, альтруїзм.

Опорні цінності особистості закладаються в процесі виховання та освіти. Саме тому ця проблема не може бути розв'язана поза процесом планомірного формування толерантності, який має відбуватися у загальноосвітніх закладах. Виховання на основі вічних, істинних цінностей - не тільки і не стільки педагогічна справа, це проблема розвитку суспільства загалом. Актуальність проблеми толерантності пов'язана з тим, що сьогодні на передовий план висуваються цінності та принципи, потрібні для загального виживання і розкутого розвитку (етика і стратегія ненасильства, ідея толерантності до інших і чужих позицій, цінностей, культури, ідея бесіди і взаєморозуміння, пошук взаємоприйнятних вирішень проблем тощо). Цінності толерантності - це миролюбність, терпимість до етнічних, релігійних, політичних, конфесійних, міжособистісних відмінностей, визнання перспективи рівноправного існування «іншого» [36].

В особистісному плані цінності толерантності визначаються людськими чеснотами: це – мистецтво співіснувати в світі різних людей та ідей, здатність мати права і свободи, при цьому, не зачіпаючи прав і свобод інших людей. У той же час, толерантність - це не поступка, поблажливність чи потурання, а життєдіяльна позиція на засаді визнання іншого. Педагогіка співробітництва і толерантність – це поняття, без яких неможливі жодні метаморфози в сучасній школі. Актуальність проблеми виховання толерантності зумовлена тим, що на цій життєвій фазі починає складатися взаємодія між дітьми, які прийшли з різних мікросоціумів, з різним життєвим досвідом і з несформованою комунікативною культурою.

Для толерантного розуміння дітей в ході їх взаємодії вчителю доцільно вивчити їх родинний досвід міжособистісних відносин. У школі актуально навчити дитину приймати іншу людину як значущу і цінну, а також критично відноситися до своїх власних поглядів. Учитель був і залишиться вагомою ланкою в навчально-виховному процесі. Щоб вирішити проблему формування

толерантних відносин учнів, вчителю самому варто зрозуміти значення співпраці у процесі толерантних відносин «вчитель - колектив - вчитель». Стати толерантним в один момент неможливо, тому педагог, який вбачає необхідність виховання толерантності в учнях, має починати з себе: з самоаналізу, самовдосконалення, подолання особистих культурних недоліків тощо. Вчитель передусім людина, яка любить дітей, віднаходить радість у спілкуванні з ними, вміє зрозуміти і пробачити їх недосконалість, вірить у те, що кожна дитина може стати доброю людиною, вміє дружити з дітьми, бере близько до серця дитячі неприємності та радості, знає душу дитини, ніколи не забуває, що він і сам був дитиною [31].

### **1.3. Психологічні аспекти педагогічної толерантності**

Педагогічна робота включає різного роду напружені обставини, узалежненими з підвищеним емоційним реагуванням. Мотиви цієї збудливості пов'язані із зовнішніми і внутрішніми факторами. До зовнішніх умов педагогічної роботи включають наступні: сутність вирішуваних завдань і відповідальність за виконувані дії, навантаженість робочого дня, високі інтелектуальні та емоційні обтяження, немалий склад дітей у групі, важкий, непростий контингент тощо. Серед суб'єктивних, внутрішніх факторів позначатимуться індивідуальні властивості нервової системи, рівень сентиментальності до професійних складнощів, досвід, знання, навички. Загостреними для педагога можуть бути непрості ситуації взаємодії вчителя та учнів, узалежненими з недотриманням дисципліни, ігноруванням педагогічних вказівок; взаємодії з колегами та адміністрацією, побудовані на розбіжності поглядів, думок, розподілі та обсязі педагогічного навантаження; співпраця вчителя з батьками учнів, що викликані відмінністю в оцінці учня педагогом і батьками. У якій би ситуації комунікації і роботи не виявлялася, напруженість може викликати стрес [25].

А при систематичному повторенні схожих ситуацій з'являються симптоми емоційного вигорання. Тому з ціллю усунування емоційної напруги та

розвитку емоційної стійкості потрібно розвивати толерантну культуру педагога. Неодмінною умовою ефективності педагогічної діяльності є прийняття дитини такою, якою вона є. Толерантний педагог, завдяки власній моделі побудови своєї поведінки по відношенню до дітей, добивається кращої ефективності. У новітній освіті призначення особистості педагога помітно зростає. Толерантність є практичною засадою спілкування і пов'язана із самовизначенням особистості, її неподільності в поведінці та комунікації.

Науковий аналіз і синтез перелічених результатів опрацювань психологів дали можливість сформулювати дефініцію педагогічної толерантності як володіння вміннями і навичками толерантної взаємної діяльності з усіма суб'єктами освітнього процесу. Педагогічна толерантність є соціальною категорією і позначається в установці на прийняття нової людини, на емпатичне розуміння, на відкриті і довірливі комунікації. Педагогічна толерантність може виражатися через соціокультурний підхід і неминуче пов'язана з процесом спілкування.

Цілісна діагностика педагогічної толерантності вчителя загальноосвітньої школи (О.Б.Нурлигаянова) допустила засвідчувати, що комунікативно-педагогічна толерантність є професійно значущою якістю наставника, позаяк сприяє підвищенню результативності його виховної та навчальної діяльності. Методологічною основою дослідження проблеми толерантності є визначення якостей особистості педагога, що впливає на формування педагогічної толерантності та ознаки сприйняття партнера по об'єднаній діяльності. Можемо стверджувати, що на комунікативно-педагогічну толерантність схвально впливає низький рівень тривожності, відвертість і товариськість у відносинах з оточуючими, емоційна залученість, відкритість і невимушеність у поєднанні з високим рівнем інтелекту. Чітка адекватність вчителя, яка проявляється як життєрадісність, спокій і відчуття себе в безпеці допомагає зняттю напруги у взаємовідносинах з усіма суб'єктами освітнього процесу, прийняттю кожної людини такою, яка вона є [23].

Проведена систематизація емпіричних даних допустила виділити чотири типи особистості вчителів з високим рівнем комунікативно-педагогічної толерантності (перший тип: має сильну вдачу, врівноваженість, довірливість; другий тип: високий інтелект, довірливість, консерватизм темпераменту, залежність від групи, низький рівень тривожності; третій тип: імпульсивність, довірливість, консерватизм темпераменту; четвертий тип: висока покірливість, душевність, люб'язність і дипломатичність).

Аналіз факторних навантажень кожного показника комунікативної та соціокультурної толерантності дав можливість визначити три складники педагогічної інтолерантності вчителя: цілеспрямована активність перевиховання партнера відповідно до своїх поглядів і переконання; оцінка партнерів на базі своїх звичок, установок і настрою, вираження нездатності співчувати; небажання прийняти особливості іншої людини і невміння пробачати похибки партнера. Із досвідом роботи зменшується або збільшується частка таких компонентів комунікативно-педагогічної інтолерантності як невміння вчителя приховувати або хоча б згладжувати неприязні почуття, що народжуються при зіткненнями з некомунікабельними людьми і невміння або небажання розуміти або приймати індивідуальність інших осіб [26].

Показник дивергентності (кількість позитивних зв'язків) у педагогів з високим рівнем комунікативно-педагогічної толерантності вище, ніж у інтолерантних вчителів. Побудова особистості толерантного педагога відрізняється більшою злагожденістю й інтегративністю. Фактори особистості утворюють нероздільну структуру на відміну від розрізної структури якостей особистості інтолерантних педагогів. При оцінці особистості учнів педагоги з високим рівнем толерантності використовують диференційовані характеристики. Для таких вчителів ідеальний учень позначається активністю, самостійністю, ініціативністю, а у вчителя з низьким рівнем толерантності – він тільки трудолюбний, посидючий, спокійний.

Соціальна відстань між суб'єктами навчально-виховного процесу у наставників з недостатньо розвинутою толерантністю відзначається

офіційністю, скороченням міжособистісних відносин до мінімуму. Вчителі з високим рівнем педагогічної толерантності вбачають меншу соціальну дистанцію, і вона з усіма учасниками освітнього процесу позитивна. Толерантність не гарантується ні знаннями, уміннями, навичками, ні набором тих чи інших «психічних рис», ні зовнішніми факторами як такими. Толерантні відносини не дані людині, а задані - так само, як у гуманістичному роз'ясненні людині йому дає можливість, потенціал реалізації здорового і мирного початку, який розширюється не тільки за певних умов, але і за відповідних зусиль самої людини. В кожній визначеній життєвій ситуації зовнішні умови і внутрішній стан особи є основою для її діяльності, вільному і відповідальному самоствердженню. Тому толерантність – це особливе положення існування того світу, який людина зводить на основі розуміння множинності і різноманіття буття, а також визнання і прийняття неминучості симбіозу розбіжностей. Розуміння сили різноманіття створює багатоаспектним саме життя людини. Вона волітиме будувати свій світ і своє буття таким, щоб бути природною для співіснування та взаємодії з іншими. Психологічні дослідження підтверджують, що толерантність пронизує всі сфери соціального та індивідуального життя індивіда, є вагомим виміром фактично будь-якого психологічного процесу і стану, однією з визначальних характеристик гуманного життя. З усвідомлення різноманітти видів і форм толерантності стає зрозуміло, що навряд коректно вести мову про «толерантну (інтолерантну) особистість» як таку. Доречніше говорити про рівень або ступінь вияву толерантності (інтолерантності), про різновиди і форми, про ті чи інші наголоси і аспекти вжитку принципів толерантності в визначених ситуаціях [30].

Багатоаспектність і неоднорідність психологічного значення толерантності значить, що неможливо з достатньою повнотою оцінити толерантність з опорою тільки на один зміст поняття, тільки в одному вимірі. Тому має підставу виокремити не всі, а лише ключові, найбільш важливі психологічні виміри міжособистісної толерантності, які дозволено розглядати як пріоритетні напрямки її дослідження та розвитку. Традиційно для опису

складних психологічних процесів і явищ (наприклад, спілкування) використовується тріада компонентів – когнітивний, емоційний і поведінковий. Появилися спроби вживання цієї схеми і для толерантності. Когнітивний компонент толерантності (за О.Б. Скрябіною) в максимальній мірі досліджений і тому найчастіше описується. Вирішальним моментом тут є визнання складності, багатовимірності різноманіття світу та інтерпретативної природи особистих суджень про нього, і тому несила звести усе різноманіття точок зору до «загальної істини» [28].

Когнітивний компонент толерантності лежить в усвідомленні та прийнятті людиною складності, багатовимірності - як самої повсякденної реальності, так і варіативності її сприйняття, розуміння і оцінювання різноманітними особами, а також відносності, неповноти та суб'єктивності (щонайменше - часткової) особистих уявлень і своєї картини всесвіту. Толерантність у когнітивному «вимірі» найвиразніше позначається саме в ситуаціях протиріч - при розбіжності думок, зіткненні оцінок, що дозволяє розглядати цю відмінність як вияв плюралізму, багатства індивідуальних сприйнять і інтерпретацій.

Когнітивна інтолерантність - навпаки, постає з позиції наявності «норми», «відповідності правильному» і тому відхиляє саму перспективу множинності поглядів, збавляючи всякі несхожості між поглядами і оцінками різних людей до похибок, або навмисної протидії. Толерантності характерна і така вагома якість, як здатність у людини до появи розбіжності з співрозмовником в думках, тобто виникнений когнітивний «конфлікт» не має переростати в конфлікт між особистостями. Емоційний компонент толерантності лежить в тому, що позиція емпатії в толерантних відносинах досить безумовна і з цим згоджуються майже всі науковці. Емоційна складова толерантності має своєрідне значення завдяки тому, що саме в цьому вимірі комунікативної ситуації співбесідники мають можливість знайти якусь згоду, відродити розрив людських зв'язків, який багато в чому і робить людей самотніми і негативно налаштованими один відносно іншого.



Емпатія допускає компенсувати (або хоча б пом'якшити) можливі розбіжності між співрозмовниками в когнітивної або поведінкової вимірах, перешкоджаючи їх переростанню в міжособистісну суперечність і нетерпимість. В якості окремої складової чуттєвого компонента може бути названий і винятковий вид емоційної стійкості – «афективна толерантність» (за Г. Кристалом, 2001), зміст якої полягає в змозі справлятися з емоційною напругою, терпимо приймати хворобливі переживання, тривогу. Розвинена емоційна толерантність дає можливість людині краще осмислювати як власні емоційні процеси, так і почуття інших людей, не роздратовуючись і не приписуючи їм негативного значення [35].

Інший аспект цього різновиду толерантності пов'язаний з терпимим ставленням до різних афективних проявів інших людей. Поведінковий компонент толерантності становить найбільш очевидну частину «айсберга толерантності» і традиційно приваблює особливу увагу. До поведінкової толерантності відноситься велике число визначених умінь і здібностей, серед яких акцентуватимемо наступні: змога до толерантного висловлювання і відстоювання особистої позиції як точки зору; бажання до толерантного ставлення і до сприйняття висловлювань думок і оцінок інших людей; здатність до «взаємодії різномислячих» і вміння згоджуватися (погоджувати позиції, досягати спільної думки і консенсус); толерантна поведінка в завзятих ситуаціях (при відмінності в точках зору, зіткненні думок або оцінок).

Саме ці чинники когнітивного, емоційного і поведінкового компонентів толерантності подаються в Декларації принципів толерантності, де доведено, що толерантність – це передусім правильне розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовиявлення і прийомів проявів людської індивідуальності». Існує ще один відносний «компонент толерантності» – вербальний, який обмежується лише «значенневою складовою». Якщо когнітивний компонент окреслює реальну зміну сприйняття, оцінки, мислення, інтерпретації в напрямку здійснення принципів толерантності, то вербальний компонент – найбільш простий і поверхневий «вимір» толерантності (часто, по

суті, декларативний), який може говорити про знайомство людини з ідеями толерантності та здатності більш-менш значущо розповісти про це [21].

Наступний компонент, який символічно можна назвати «особистісним компонентом» або, точніше - особистісний вимір толерантності. Основне значення особистісного виміру толерантності залучає в собі відповідну ціннісно-смыслову систему – в якій кардинальне місце займають цінності поваги людини, цінності її прав і свобод, рівності людей щодо вибору світогляду і життєвої позиції, відповідальності за своє життя і визнання даних за кожною людиною та інші цінності демократичного громадянського суспільства.

Особистісний компонент толерантності можна вважати основою відносно до всіх інших компонентів і розглядати його як «системотворчий фактор», що об'єднує і регулює дію всіх інших психологічних складових толерантності. Можна погодитися з видатним дослідником психології спілкування Кузнецовою Ю.В, що при дослідженні толерантності як стійкої позиції в руслі ціннісно-смыслового підходу ця позиція виникає як проблема особистісних установок, цінностей і смислів, бо саме вони визначають внутрішній світ особистості, її відчуття і переживання, а також є мотиваційно-регулюючим чинником, що визначає дійсну поведінку особистості. Такий підхід представляється багатообіцяючим, оскільки дає можливість зрозуміти моральні механізми прояви толерантності [15].

### **Висновок до розділу 1**

Отже, ключовими вимірами міжособистісної толерантності учнів старшої школи є: особистісний, когнітивний, емоційний, поведінковий, вербальний. Доречно зазначити, що таке «структурування» (як і будь-яке інше у сфері психології) - дуже умовно, тому що між компонентами встановлені складні взаємозв'язки і взаємовпливи. В якості центрального психологічного базису міжособистісної толерантності може виступати осмислений, ціннісно-усвідомлений особистісний вибір, відповідно до якого особа, маючи власну

думу, позицію, оцінює і визнає право протилежного сприймати і мислити по-іншому. Вона має вбачати цінність різноманіття думок і бути готовою підтримувати взаємодію на базі приймання і врахування інших точок зору.

## РОЗДІЛ 2

# ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ УМОВ РОЗВИТКУ ТОЛЕРАНТНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ ЯК ВЛАСНОЇ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ

### 2.1. Діагностика сформованості толерантності старшокласників

В умовах сучасності одним із найважливіших положень побудови схвальних відносин між людьми є взаємодія на базі толерантності, розуміння, поваги поглядів, думок, звичаїв, культур інших країн і народів. Поряд із тим, пріоритетним стає пошук модерних шляхів, методів, технологій виховання ціннісної свідомості учнів. Для розв'язання проблеми виховання толерантності учнів старшого шкільного віку вагомим значення набирає опрацювання її як цілісного феномену в згуртованості її визначальних сторін [13].

На базі структури толерантності особистості, що включає мотиваційно-ціннісний, когнітивний та діяльнісний компоненти, нами було виокремлено критерії з належними показниками. У ході дослідження ми застосовували сукупність діагностичних методів, а саме: метод педагогічного спостереження за поведінкою школярів у взаєминах і комунікації з іншими; індивідуальні та групові бесіди з старшокласниками, батьками, учителями; анкетування, інтерв'ювання, тестування, бесіди з ціллю виявлення розуміння сутності поняття «толерантність», її ключових ознак, механізмів прояву у взаємовідносинах, комунікації з іншими, потреб і причин поведінки; використання ситуацій морального вибору й розгляду життєвих ситуацій; метод самооцінки; метод кількісної обробки отриманих даних. Наше дослідження будувалось на принципах об'єктивності, наукової обґрунтованості, ненанесення шкоди, адекватності та достатності. Пропедевтичний етап дослідно-експериментальної роботи з школярами щодо виявлення сучасного стану сформованості толерантності дозволив вбачати в дітях у природних для них умовах під час перерв, у процесі підготовки й проведення доручень різного характеру, під час спільної роботи. Це дало

можливість отримати дані про діяльність учнів старшої школи, їхній емоційний стан, особливості відносин з оточуючими, наявність установок на толерантну чи інтолерантну взаємодію, позитивне чи негативне ставлення щодо самовиховання толерантності. Завдяки методу педагогічного спостереження нами було виявлено неокремі випадки демонстрацій інтолерантності серед учнів, а точніше: категоричності у поглядах та висновках, вираження нетерпимості до індивідуальних особливостей інших, неприйняття протилежної точки зору, неготовність слухати й вести діалог. Рідше поставали прояви агресивності, дискримінації за статевими, соціальними ознаками та ін.

На прерогативу негативним напрямом взаємодії часткою учнів було показано зразки впевненої, толерантної поведінки; свідомого вибору в тих чи інших обставинах; відчуття втіхи від комунікації з оточуючими, розуміння перспективи досягти бажаного без утисків почуттів й захоплень інших. Результативним виявився також метод індивідуальних та групових бесід із старшокласниками, які проводились у довільній формі. Цей спосіб дав нам можливість виявити позиції, ціннісні орієнтації старшокласників до себе і навколишнього світу.

Було з'ясовано, що більшість випадків проявів інтолерантності у поведінці дітей в нинішньому суспільстві зумовлюється економічним нестатком, зубожінням широких верств населення, важким, неспокійним часом для нашої країни і всіх держав світу. Більшість співрозмовників проявляли переважно збайдужіле, а інколи й скептичне, ставлення до теми толерантності, її ідей та принципів. З ціллю виявлення у старшокласників установок на толерантність, присутність у них стійкого інтересу та емоційної оцінки своїх знань щодо толерантності та бажання й наміру оволодіння вміннями і навичками для реалізації толерантних взаємовідносин нами було виконано ряд діагностик. Проведене дослідження показало відсутність у дітей інтересу до теми толерантності, приміром, було отримано суттєву кількість відповідей «важко відповісти» на питання опитувальника.

Неспокій викликає також те, що певна кількість учнів зауважили у їх близькому оточенні присутність осіб, яким властиві відмінні риси та якості, що викликає відчуття неприязні та бажання відсторонитися від комунікації. Одним із показників мотиваційно-ціннісного компонента нами було встановлено гуманістичну установку на спілкування, що поміщає в себе певні моральні риси особистості, необхідні для толерантної взаємодії (емпатія, гуманність, стриманість, доброта, відповідальність, сприймання тощо).

Разом з тим, особа має усвідомлювати себе частиною цього світу, де вона виступає носієм певних культурних звичок, здійснює свою діяльність, оцінюючи інших та піддаючись оцінці з боку інших. Для діагностування ми застосовували методику для визначення соціокультурної ідентичності (ОСКИ), яка дозволяє розкрити соціокультурну, регіональну ідентичність чи демаскувати схильність до расизму. Результати дослідження продемонстрували, що респонденти мають доволі низький рівень прояву расизму, високий рівень соціокультурної та дещо нижчий рівень розвитку регіональної ідентичності. За допомогою анкетування нами було досліджено поштовхи поведінки старшокласників, цінності та повсякденні установки, які є вирішальними у їх діяльності.

Відповідно до цього опитування, виявлення толерантності старшокласниками неодноразово носить ситуативний характер. Разом з тим, одними із ключових мотивів вияву толерантності виступають орієнтація на спілкування з однолітками, ціннісне ставлення до інших та орієнтація на майбутнє. Вибір саме таких пріоритетних причин старшокласниками можна охарактеризувати віковими особливостями цього періоду розвитку особистості, а саме: орієнтацією на особистісне самоутвердження та професійну направленість. Дані щаблів вихованості толерантності старшокласників за мотиваційно-ціннісним компонентом продемонстрували, що емоційні переживання вагомої частини учнів нерідко мають негативне забарвлення по відношенню до певної ситуації або не мають емоційного відклику на події загалом, що пояснюється відсутністю почуттів і переживань, пов'язаних з

усвідомленням толерантних ціннісних орієнтацій зокрема. Для визначення рівня знань учнів старшої школи, сутності терміну «толерантність» нами було запропоновано продовжити речення «Толерантність – це...».

Саме цей метод незакінчених речень, на наш погляд, дав можливість заохочувати учасників опитування на роздумування стосовно суті толерантності. До високого рівня вихованості толерантності в цьому різновиді діагностування ми зараховували ті відповіді, які демонстрували усвідомлення ціннісного ставлення до іншої людини. Трактування толерантності як «поваги до іншого способу життя», яке рівночасно є позитивним і разом з тим, виступає як дещо збірне поняття, що не віддзеркалює активної спрямованості толерантності та не має соціального забарвлення ми віднесли до середнього рівня. На жаль, вагома кількість респондентів показали низький рівень усвідомлення, що ж таке є толерантність, асоціюючи це поняття з слухняністю, неможливістю самозахисту та відстоювання особистих інтересів, поступу іншим, слабкістю та покорою перед обставинами чи іншими людьми, переважно неприязними. Частина дітей розкрила поняття толерантність як суто глобальне явище, яке не має взаємозалежності до життя реальної особистості.

Для визначення рівня вихованості толерантності за мірилом «знання про толерантність», який включає в собі розуміння поняття «толерантність» нами було здійснено тест «Знання про толерантність», що окреслював визначення рівня ерудиції старшокласників про толерантність, генеральних структурних компонентів цього поняття. Результати продемонстрували, що частина учнів не усвідомлює зміст поняття «толерантність», розрізнення між поняттями «терпимість» і «толерантність», не знає, які риси характерні толерантній людині; значна частина досліджуваних не розуміють такі терміни як «ідентичність», «ідентифікація», «ксенофобія», «шовінізм», «націоналізм», «нацизм», «расизм», «дискримінація» тощо.

Хиблять поняттями «біженець», «мігрант», «іммігрант», «емігрант». Знання негрунтовні та несистематичні. Це пояснюється тим, що фахова робота для засвоєння цих знань не проводилася. Для діагностики третього показника

«розуміння існування меж толерантності» критерію «знання про толерантність» нами було вибрано метод незакінчених речень. Надані відповіді були розподілені нами за трьома рівнями. Висловлювання в яких точно прослідковувалось розуміння існування ситуацій допустимих для вираження толерантності і навпаки, вказувались умови за яких людина не може демонструвати толерантне сприйняття дій довколишніх (агресія, деструктивне поведіння, спричинення шкоди слабшим, безпідставні дії щодо інших людей і т. д.) були віднесені нами до високого рівня. Невиразні відповіді, які містили в собі більш збірне пояснення («все має свої межі», «толерантність не може бути безкінечною» і т. д.) були зараховані до середнього рівня. Також під час опитування були надані відповіді, які носили заперечливе ставлення предмету опитування, а також було показано нерозуміння суті завдання і як результат відсутність відповіді. Якраз ці відповіді були віднесені до низького рівня.

Для діагностування рівнів вихованості учнів старшої школи за критерієм «уміння і навички користуватися отриманими знаннями щодо толерантності у конкретних життєвих ситуаціях» діяльнісного компонента, який вводить в себе вияв свідомої саморегуляції діяльності на базі набутих знань і вмінь толерантної взаємодії нами було відібрано діагностику комунікативної толерантності. Комунікативна толерантність школярів за цими трьома ситуаціями була такою: низький рівень – 26,8 % опитаних учнів експериментальних груп і 27,8 % учнів контрольних груп. При цьому середній рівень був наявний у 67,7 % старшокласників експериментальних груп і 67 % – контрольних, а високий – лише у 5,5 % респондентів експериментальних груп і 5,2 % – контрольних. Одержані дані дають спроможність стверджувати, що певні поведінкові ознаки свідчать про наявність у судженнях чи діях учнів настороги, недовір'я, небажання відгукуватися на проблеми інших, заперечливі узагальнення про людей, перевищує негативний практика міжособистісної взаємодії.

Для діагностики другого показника «сформованість у старшокласників умінь реалізації навичок толерантних взаємовідносин» нами було підібрано



експрес-опитувальник «Індекс толерантності». За цим опитуванням учні продемонстрували наступні рівні вихованості толерантності: низький рівень в експериментальних групах – 68,9 % учнів, у контрольних – 68,0 %, середній в експериментальних групах – 22,5 % учнів, у контрольних – 23,6 %, високий в експериментальних групах – 8,6 % учнів, у контрольних – 8,4 %. Крім того, старшокласникам було запропоновано визначити рівень сформованості власних певних поведінкових умінь, навичок, що визначають прояви толерантності. Паралельно із оцінкою хлопцями і дівчатами власних проявів толерантності у поводженні застосовувався метод узагальнення незалежних характеристик – батькам, учителям пропонували оцінити рівень сформованості соціально-комунікативної культури дітей у міжособистісних відносинах. Ми також з'ясували за сприянням методу узагальнення незалежних характеристик, як старшокласники виявляють соціально-комунікативні уміння у взаєминах з іншими. З цією метою ми зіставляли оцінки учнів старшої школи із оцінками їхніх однокласників, педагогів і батьків.

## **2.2. Методики, спрямовані на діагностику характеристик толерантності**

Результати спостережень і попередніх емпіричних досліджень вказують на те, що кожній особистості в різному ступені властиві такі якості, що відзначають її зі сторони толерантності або інтолерантності. Однак не сам факт цієї властивості, а її своєрідні прояви різнять одного індивіда від іншого. Саме зацікавленість до вивчення не лише загального прояву толерантності, але її індивідуально-типових особливостей, звів нас перед потребою пошуку рівноцінного даній задачі психодіагностичного інструментарію.

Розбір психодіагностичної літератури підтвердив існування окремих груп методик, кожна з яких окреслює особливий рівень, прояв, вид (форму) толерантності. Нарізно виділяють методики, в яких толерантність розглядається як характеристика особистості, і окремо - як система установок і цінностей індивіда. Також автори надають індикатори, що дають змогу

здобувати інформацію про соціальну та етнічну толерантність [15,18]. Такий підхід до класифікації методик діагностики толерантності є відображення складності модерних проявів і багаторівневої детермінованості толерантності.

Позаяк в цьому дослідженні толерантність вивчається як багатокомпонентна властивість особистості, детально зупинимось на тих методиках, в яких теоретичною засадою є погляд на толерантність як на особистісну рису.

1. Методика «Індекс толерантності» Г.У. Солдатової, О.О. Кравцової, О.Є. Хухлаєвої, Л.О. Шайгерової.

Подана методика репрезентує собою експрес-опитувальник, спрямований на виявлення загального рівня толерантності. Стимулюючий матеріал опитувальника нагромаджують 22 твердження, що відображають як загальне ставлення до довколишнього світу та інших людей, так і суспільні установки в різних сферах взаємодіяння, де проявляються толерантність або інтолерантність людини. Дані опитувальника опрацьовуються або кількісно, і тоді за кількістю одержаних балів проявляється низький (інтолерантність), середній або високий рівень толерантності; або якісно - і тоді відбувається підрахунок балів за субшкалами. Автори висувають такий поділ на субшкали: етнічна толерантність, соціальна толерантність, толерантність як риса особистості. При цьому, субшкала «етнічна толерантність» підкреслює ставлення людини до представників різних етнічних груп та її установки в сфері міжкультурної взаємодії. Субшкала «соціальна толерантність» віддзеркалює ставлення особистості до різних соціальних груп (меншостей, психічно хворих, зловмисників тощо), її установки до багатоманітних соціальних процесів. Субшкала «толерантність як риса особистості» дає змогу діагностувати особистісні риси, установки, світогляд людини, які детермінують її ставлення до різних явищ навколишнього світу [11].

Автори методики засвідчують, що низький рівень толерантності вказує про вираження інтолерантних установок особистості до подій оточуючого світу та людей, але й відзначають, що високий рівень не завжди є показником

вираженої толерантності. Він може демонструвати на безпринципність особистості, її інфантилізм, апатію тощо, може бути результатом бажання бути соціально схваленим. Таким чином, зауважений опитувальник дає можливість дослідити толерантність у різних площинах її прояву (переважно її змістовно-особистісний характеристики), однак він не діагностує її якісні компоненти, які відображують когнітивну, емоційну і поведінкову природу її прояву.

2. «Опитувальник для вимірювання толерантності» В.С. Магуна, М.С. Жамкочьяна, М.С. Мацковського.

Даний опитувальник вимірює толерантність через вплив різноманітних установок, вимірює, передусім, толерантність словесної поведінки особистості. До складу опитувальника увійшли 48 понять, спрямованих на виявлення різних видів толерантності: толерантності до представників інших націй, переселенцям з інших місць, представників інших культур; толерантності до інших переконань, до поглядів та думок меншості; толерантності до відхилень від загальноприйнятих засад, правил і стереотипів; толерантності до складності і невизначеності навколишнього світу. Таким чином, даний запитальник дає перспективу вивчати змістовний аспект толерантності, «соціально-практичні точки» її прикладання [19].

3. «Методика діагностики загальної комунікативної толерантності» В.В. Бойко. Узгоджено автором, дана методика допускає діагностувати толерантні та інтолерантні установки особистості, що проявляються в комунікації. Методика поміщає 45 тверджень, згрупованих у 9 шкал, по 5 у кожній шкалі: «Неприйняття або нерозуміння індивідуальності іншої людини», «Використання себе у якості критерія при оцінці поведінки й образу міркувань інших людей», «Категоричність або консерватизм в оцінках інших осіб», «Невміння приховувати або згладжувати неприязні почуття при зіткненні з некомунікабельними особливостями партнерів», «бажання переробити, виправити партнерів», «прагнення підігнати партнера під себе, зробити його «вигідним», «невміння вибачити іншим помилки, незручність, неприємності, які що завдані вам ненавмисно», «нетерпимість до фізичного або психічного

дискомфорту, що виникають іншими людьми», «невміння пристосовуватися до характеру, звичок та бажань інших». Індикатори цих шкал відтворюють зміст проявів комунікативної толерантності. Автор методики підкреслює ситуативну толерантність, що відбиває ставлення людині до визначеного партнера по комунікації, типологічну, що відповідає за ставлення до певного типу, групі осіб, професійну, яка проявляється в професійних відносинах, робочих ситуаціях, та загальну, що обумовлена життєвим досвідом, особливостями характеру, моральними принципами і позначається на всі зазначені вище форми комунікативної толерантності [3].

Таким чином, дана психодіагностична методика дає змогу досліджувати не тільки змістовно-особистісні й соціально-імперативні характеристики толерантності (за концепцією континуально-ієрархічної структури особистості, але й її якісні особливості (неприйняття індивідуума іншого, не вміння приховувати неприязні почуття, бажання перевиховати партнера тощо). Однак метою діагностики є все ж таки не якісні компоненти толерантності, а соціальні сфери прояву, тому за її сприянням неможна отримати єдину картину цього рівня прояву толерантності.

#### 4. «Методика визначення толерантності до невизначеності»

5. Дана методика включає 16 тверджень, які за допомогою шкали згоди, вимірюють своєрідний прояв феномена, що вивчається - толерантність до невизначеності. При цьому вона розуміється як особистісна риса, що може бути представленою у якості континуума толерантність-інтолерантність до невизначеності. Поліус толерантності визначає людину, яка спроможна продуктивно діяти і відчувати себе сприятливо у ситуації високої ентропії або, іншими словами, в умовах хаосу, невизначеності, недостачі інформації. Толерантна до невизначеності передбачає відповідальність, спромога приймати рішення, несхильність до вагань і страху невдач у повсякденних ситуаціях такого роду. Інший поліус - інтолерантність до невизначеності - окреслюється схильністю до неконструктивного сприйняття складних невизначених ситуацій, стану безладу в будь-якому аспекті життя. Інтолерантна до невизначеності

людина відчуває сильний дискомфорт у високоентропічних умовах, не здатна результативно приймати вдалі рішення, позаяк бачить у них загрозу стабільності та благополуччю. За результатами методики відзначається загальний рівень прояву поданого різновиду толерантності - чим вище показник, тим більше є проявленим полюс інтолерантності до невизначеності [9].

Очевидно, що дана методика вимірює тільки один із виявів феномену, що вивчається, хоча зрозуміло, що він буде пов'язаним із іншими проявами толерантності у кожної людини. Варто зазначити, що феномен толерантності до невизначеності притягує інтерес багатьох науковців та дослідників і на сьогоденність існує багатий інструментарій для дослідження саме цього виду толерантності, створений, здебільшого, зарубіжними авторами (Budner, Ehrlich, Rydell & Rosen, MacDonald, Norton, Vigano La Rosa, Nutt, McLain) [43-52], а потім пристосований на вітчизняному просторі.

Очевидно, серед згаданих методик є як ті, що безпосередньо направлені на діагностику толерантності, так і ті, що вимірюють «толерантні» якості індивіда, починаючи з психофізіологічного рівня і залучаючи вищі психічні утворення - альтруїстичні погляди та цінності тощо. Таким чином, психодіагностичний інструментарій для вивчення толерантності вводить в себе значну кількість методів і методик.

У нашій праці надано не повний перелік методик, що спрямовані на вивчення толерантності - описані тільки ті, що цікаві у контексті цього дослідження. Аналіз психодіагностичної літератури дав змогу побачити, що, незважаючи на широку представленість методик вивчення толерантності, або толерантних якостей особистості, не існує такого психодіагностичного інструменту, за сприянням якого можна було би опрацьовувати цілісну картину прояву конкретно якісних компонентів структури поданої властивості - емоційного, когнітивного та поведінкового, - що віддзеркалюють основні сторони лише психологічної природи толерантності. Окреслені вище методики крім того дають інформацію щодо цих компонентів, але дані розрізнені і не

досить укомплектовані, позаяк теоретичні конструкти цих методик відповідають іншим цілям.

### **2.3. Оцінка результатів дослідження та соціально-психологічні детермінанти комунікативної толерантності старшокласників**

Перспективи розвитку сучасного постіндустріального, інформаційно-комунікативного суспільства, як загальновідомо, потребують від особистості бажання до злагодженої міжособистісної взаємодії, сприймання світу в усьому його розмаїтті. Відтак перед освітою, як одним з ключових інститутів соціалізації індивіда, виникає завдання формування належних якостей особистості, серед яких чільне місце відводиться комунікативній толерантності, що виділяється авторами як структурований комплекс характеристик (якостей) особистості, який вміщає сукупність комунікативних знань, умінь, переживань, соціально-вольових проявів і вчинків, що виявляють ставлення до суспільства, довколишніх тощо (В. Бойко) [3].

Науковцями окреслено концептуальні моделі толерантної комунікації, подано його феноменологію, закономірності й процесуальні особливості та помітний інтерес до комунікативної толерантності як поліфункціонального феномену й метапредметної категорії. Проаналізовано ряд моделей толерантності спілкування: 1) комунікативна толерантність як байдужість; 2) комунікативна толерантність як неможливість взаєморозуміння (як повага до іншого, якого я не можу розуміти, з яким не можу співдіяти); 3) комунікативна толерантність як поблажливість; 4) комунікативна толерантність як розширення особистого досвіду і критичний діалог, повага до чужої позиції в сполученні з установкою на обопільну зміну позицій у наслідку критичного діалогу [10-12].

З огляду на те, що толерантність спілкування учнів старшої школи є структурованим комплексом характеристик (якостей) особистості, що включає сукупність комунікативних знань, умінь, переживань, соціально-вольових

бажань і вчинків, які виявляють ставлення до суспільства, довколишніх тощо, виокремлено неоднакову кількість рівночасно подібних структурних компонентів комунікативної толерантності: подано чотири компоненти (емоційний, когнітивний, діяльнісний та мотиваційно-ціннісний), три компоненти (мотиваційно-ціннісний, когнітивний, емоційно-вольовий або -пізнавально-когнітивний; емоційно-ціннісний; мотиваційно-поведінковий).

Засвідчено, що комунікативна толерантність особистості детермінується численними факторами, при цьому загалом зауважено, що на школяра можуть позначатися два визначальні типи чинників: 1) психологічні; 2) соціальні - ті, що виступають як «зовнішні» щодо особистості.

Враховуючи вказане, виявилось цікавим проаналізувати деякі соціально-психологічні детермінанти толерантності спілкування учнів старшої школи. До емпіричного дослідження всього було задіяно 195 осіб, серед яких 75 учнів старшого шкільного віку (45 дівчат та 30 юнаків, віком 15-17 років), 45 педагогічних працівників і 75 батьків учнів. Комплекс психодіагностичних засобів набули: методика діагностики комунікативної толерантності (В. Бойко), опитувальник «Індекс толерантності». Дослідження підтвердило факт позитивного статистично вагомого зв'язку між показниками комунікативної толерантності педагогів та школярів, а теж - між показниками загальної толерантності педагогів та комунікативної толерантності старшокласників. Крім того, позитивний статистично вагомий зв'язок було визначено між показниками комунікативної толерантності батьків та комунікативної толерантності учнів старшого шкільного віку.

Було також досліджено характер зв'язку манер педагогічної взаємодії вчителів з толерантністю спілкування старшокласників: показники демократичного стилю педагогічної співдії проявилися позитивно статистично значущо пов'язаними з показниками комунікативної толерантності школярів, натомість чим вищими є показники диктаторського стилю взаємодії педагогів, тим нижчою є комунікативна толерантність учнів (Таблиця 2. 1).

**Значення коефіцієнтів кореляції р-Спірмена між показниками комунікативної толерантності старшокласників та стилем педагогічної взаємодії вчителів**

Стиль взаємодії педагогів	Комунікативна толерантність старшокласників
Авторитарний	-0,54*
Демократичний	0,43*
Ліберальний	0,3

\* кореляція значуща при  $p < 0,05$

Тобто, чим вище показники за авторитарним стилем педагогічної взаємодії, тим нижчою є комунікативна толерантність старшокласників. Натомість демократичний стиль взаємодії педагогів прямо пов'язаний з комунікативною толерантністю учнів. Статистично вагомого зв'язку між ліберальним стилем педагогічної взаємодії вчителів та толерантністю спілкування старшокласників не викрито. Отже є підстави припускати певну обумовленість комунікативної толерантності учнів старшого шкільного віку манерою педагогічної взаємодії педагогів.

Також було встановлено статистично значущі відмінності за показниками соціального *статусу* між старшокласниками з високим та низьким рівнем комунікативної толерантності (Таблиця 2.2).



**Усереднені показники соціального статусу старшокласників з  
неоднаковим рівнем комунікативної толерантності та рівень значущості  
відмінностей за критерієм Ц-Манна-Уїтні**

<u>Показники</u>	<u>Групи досліджуваних старшокласників</u>		<u>Значення критерію розбіжностей и-МаннаУїтні</u>
	<u>Популярні підлітки</u>	<u>Непопулярні підлітки</u>	
<u>Комунікативна толерантність</u>	38,5	25,5	2,34*
<u>Загальна толерантність</u>	34,3	23,4	2,61*

Примітка: \* розбіжності значущі на рівні 0,05

Позначилось, що популярні серед ровесників старшокласники характеризуються вищими показниками комунікативної толерантності в порівнянні з непопулярними учнями.

Таким чином, отримані показники, як розуміємо, можуть послугувати певними підтвердженнями на користь обумовленості комунікативної толерантності учнів старшої школи взаємодією з однолітками, наставниками і батьками, але рівночасно вимагають вивчення ширшого кола соціально-психологічних детермінант, опрацювання статевих та вікових відмінностей толерантності спілкування, а також проведення лонгітюдного дослідження становлення комунікативної толерантності особистості.

### **Висновок до розділу 2**

Як підтвердили результати констатувального етапу експерименту, учні старшого шкільного віку мають недостатньо глибокі ґрунтовні знання щодо вирішальних складових толерантності особистості. Для більшості старшокласників толерантність не є вагомим показником регулювання їх поведінки. Багатьом юнакам і дівчатам характерна спрямованість на себе, потяг

до егоцентризму, низький рівень емпатії, що перешкоджає розвитку у них соціально-комунікативних вмінь, здатність до мирної взаємодії на підвалинах толерантності. У них не сформовані навички саморегуляції поведінки, що виявлятиметься у неконтрольованих діях, учинках, ненормативній лексиці, крім того вони не володіють навичками продуктивного розв'язання конфліктних ситуацій. Тому, узагальнення показників констатувального експерименту, вираження рівнів сформованості толерантних умінь і навичок в учнів старшого шкільного віку стануть у подальших наших наукових дослідженнях підґрунтям у визначення мети, інструментом для конкретизації завдання, відбору форм і методів роботи для оптимізації виховання толерантності у юнаків і дівчат.

### РОЗДІЛ 3

## ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТА ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ СПРИЯННЯ РОЗВИТКУ ТОЛЕРАНТНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ У НАВЧАЛЬНОВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ

### **3.1. Особливості виховання учнів у позаурочній роботі та толерантність в контексті педагогічної культури вчителя**

Позаурочна діяльність являється складовою цілісної освіти. Її ціль – формування молодого громадянина нашої держави, створення умов для морального, творчого і фізичного розвитку дітей. Позаурочна робота – це педагогічний процес планомірної взаємодії школяра і педагога. Визначальним змістом цього процесу стає розробка проектів, де діти проявляються завдяки визначеним ситуаціям, особистісні та поведінкові характеристики, які показують толерантність або інтолерантності підлітків. Узвичаєне у суспільстві насильство і беззаконня можна опорядкувати лише менталітетом добра, що залучає в себе всі істинні цінності толерантної згуртованості і дає ключ до розв’язання найбільш повселюдних соціальних проблем, узалежнених із опрацюванням теоретичних і практико-орієнтованих питань виховання толерантності [16].

З цієї причини формування толерантної культури підлітків, виховання їх толерантної позиції зостається вирішальним завданням навчальних та позашкільних закладів. Перспективу його вирішення багато в чому завважуємо у правильно організованому процесі позаурочної діяльності. Розгляд тенденцій розвитку виховання толерантної культури вихованців старшого шкільного віку в ході позаурочної діяльності, дозволив науковцям стверджувати, що складаються об’єктивні і суб’єктивні передумови формування педагогічної парадигми виховання толерантної культури, побудованої на принципах наступності виховання, його індивідуалізації та диференціації.

Труднощі в роботі у ході позаурочної діяльності пов’язані з розв’язанням протиріччя між потребою суспільства в соціально-адаптивних громадянах, які

раціонально, обмірковано, критично сприймають різні прояви довколишнього середовища, і неспроможністю більшої частини підлітків до розумного компромісу.

Динаміка сприйняття, оцінювання та діяльності, що актуально при зверненні до фактів історії - своєрідний «діалог культур»: не в просторовому, а в тимчасовому сенсі. Це той конкретний «ментальний діалог», що єднає минуле з сьогоднішнім і майбутнім. Історичний контекст зовнішнього прояву менталітету (як новизни глибинно-психологічного плану), пов'язаний з індивідуальною або колективною діяльністю, суспільною поведінкою багато в чому залежить від соціальних обставин буття суспільства, правлячої ідеології, державного устрою [20].

На це потрібно зважати при оцінці подій і діяльності персоналій в різні історичні етапи своєї і іноземної історії. У даному випадку, на нашу думку, об'єктивність і толерантність оцінок дуже тісні. Для того, щоб здобути відносно цілісне бачення про історичні події у просторі та часі, культурі та психології тієї чи іншої епохи, обов'язково мати знання з економіки, моралі, ціннісних установках в поведінці суспільстві минулого часу. Для ефективного проведення заходів про тогочасність актуально враховувати, що не тільки культурні стандарти визначають атрибути ментального діалогу (сучасного з минулим), а й стереотипи історичні.

Серед ключових напрямів виховання толерантності у ході позаурочної діяльності доречно реалізовувати моніторинг потреб підліткового соціуму у виховному та освітньому дозвіллі навчального закладу, добродіяти переходу підлітків від "людини освіченої" до "людини культури"; забезпечувати моніторинг системи позаурочного дозвілля та його модернізації; популяризувати знання учнів з історії та культури свого народу, генерувати їх бачення про різноманіття культур у світі; виховання схвального ставлення до тогочасності свого народу; підвищення інформаційної педагогічної грамотності відповідно до модерного розвитку інноваційних технологій, інтерактивних методик; збагачувати систему підвищення кваліфікації працівників освіти для

виховання толерантності підлітків у поліетнічному та полікультурному оточенні різних регіонів України.

Толерантність як характеристика перетворення суспільних відносин і об'єктивний чинник оптимального піднесення стосунків є синхронно характеристикою зрілості окремого суб'єкта. Вона виступає культурною сферою, яка отримує з кожним разом все більше чітких ознак. Виховання в душі толерантності окреслює турботу про розвиток у вихованців не тільки людинолюбних почуттів, а й інтелектуальних і вольових якостей, котрі уможливають адекватне розуміння складних і розбіжних реалій та реалізацію пригідних вчинків.

Зазвичай, учні легко досягають теоретичні знання про поблажливість до інших рас, мов, народів, про співчуття до скривджених долею, проте це ще не вбезпечує формування толерантності як риси особистості кожного. В цьому аспекті цікаво може видатись навчання учнів прагматичних прийомів толерантності, зобов'язана вестись педагогічна діяльність закладання підвалин толерантності в процесі розгляду різних ситуацій. Процес переосмислення тенденцій, подій, явищ може здійснюватися як на рівні свідомості (при застосуванні проблемних ситуацій, «мозкового штурму»), так і на рівні підсвідомості, коли умовивід, істина, твір, «доходить у духовці». Отже в полі толерантного ставлення школяра (суб'єкта) опиняються не тільки чужі для нього переконання, думки, але й власні образи та почуття. На фоні толерантності здійснюються вільний вибір варіантів збагачення здібностей особистості як джерел її свідомої діяльності [7].

Явища суспільного і морального життя мають оцінюватися як прийнятні чи неприйнятні не абстрактно, а конкретно, у визначених своїх функціях і взаємозв'язках. З позицій наукового світогляду видається недопустимим, коли необ'єктивний пошук істини підмінюється зусиллям будь що продемонструвати завчасно проголошені догми. Пропонуються матеріали оціночного, аналітичного, порівняльного характеру щодо організації позаурочної виховної роботи, які повинні сприяти усвідомленню та перспективи формування

толерантних відносин в учнівському осередку. Позаурочні виховні заходи з курсу історії України можна проводити у будь-якій організаційно-педагогічній формі: розповіді, бесіди, суперечки, усні журнали, тематичний огляд преси, інформаційні випуски, зустрічі, тематичні клуби ("Цікаві діалоги", "Запитання - відповіді", "Україна і світ", "Українські персоналії", "З історії рідного краю" та ін.). Найбільш важливо вказати тут на те, що опрацьовані історичні знання та власний досвід даної роботи дають можливість учням брати участь у Всеукраїнських та міжнародних олімпіадах і конференціях з історії. Молоді було запропоновано приєднатися в суспільно-політичну дискусію "Людина - Час - Пам'ятник", котра відбувалася в рамках історичних молодіжних програм "Блізкая гісторыя" у Білорусі та "Слідами історії" в Україні.

Сьогодні наша розмова присвячена толерантності. 16 листопада Міжнародний день толерантності. Ймовірно, не усім відоме це слово, і, на перше враження, звучить воно зовсім таємничо. Але зміст, закладений в нього, вкрай важливий для існування й розвитку людського співіснування. Сучасна культурна людина – це не тільки ерудована особа, але й людина, яка має відчуття самоповаги і яку шанують оточуючі. Толерантність є ознакою високого морального та інтелектуального розвитку індивідуума, групи, суспільства загалом. Термін «толерантність» тлумачиться як терпимість, жага й здатність до встановлення та підтримання комунікації з людьми.

Загострення геополітичних, міжнаціональних, етнічних, екологічних, релігійно-моральних протиріч у всесвітньому, міждержавному масштабах і на рівні інтересів розбіжних спільнот людей з полярними поглядами, переконаннями, віруваннями викликає потребу усвідомити шляхи досягнення порозуміння. Для цього актуально взяти загальновідому систему цінностей, в базисі якої лежать такі поняття як консенсус, компроміс, терпимість, прийнятність, прощення, допомога, співчуття, розуміння, співпереживання інше.

Зміст досліджуваного нами поняття зауважено у "Декларація принципів терпимості" (1995 р.): "толерантність означає ... доцільне розуміння всього

різноманіття культур, форм самовираження і прояву людської індивідуальності. Толерантності сприяють знання, відкритість, комунікація та свобода думки, совісті, переконань". У ході навчання учень пізнає основи культури толерантної поведінки, отримує початкові навички не тільки професійного, а й соціального спілкування. Беручи участь у багатоманітній пізнавальній діяльності, він нашоується з тими чи іншими суперечливими ситуаціями, які потребують прийняття продуктивних рішень. Володіючи досвідом вирішення проблемних ситуацій, випускник школи до моменту його закінчення отримує знання, уміння і навички аксіологічного характеру, так потрібні в емоційно-вольовій сфері [8].

Вагоме джерело формування толерантності - педагогічна комунікація вчителя й учня, коли перший постає в якості взірця, еталона прояви цієї якості в найрізноманітніших обставинах: під час класного і позакласного неформального спілкування; в період керівництва учнівськими проектами, в ході виробничої практики, а також диспутів, творчих зустрічей і прес-конференцій. Молодий педагог зобов'язаний бути підготовлений до того, що введення інноваційних підходів і новацій в організацію навчального процесу має усвідомлюватися керівниками, методистами та вчителями з урахуванням того, що ці нововведення та їх результати можуть викликати як позитивний, так і негативний відголос. На жаль, і в освітньому просторі закладів вищої освіти, і в практиці навчальних закладів зрідка проявляється псевдотолерантність, коли певні питання вирішуються на рівні взаємних послуг або адміністративним тиском, що набагато простіше, ніж пояснювати учневі (педагогу) ті чи інші аргументи і викликати пригідну мотивацію до певних дій. Немає відповідної терпимості у вирішенні протиріч між центристським і діяльнісним підходами: у процесі викладання вузівських навчальних курсів, коли студента волітимуть "напихати" максимально можливим числом прикладів і відомостей на шкоду розвитку його мислення. Безпідставна перевага надається теоретичному навчанню, загальним, модельним конструкціям і уявленням на противагу стратегіям практико-перетворювальної діяльності.

Педагог повинен усвідомити: конкретна дисципліна, яку він викладає, хоча має для нього безумовну особисту значимість та наукову самоцінність, є лише ланкою в ланцюзі безкінечної підготовки студента до майбутньої діяльності. Толерантність може аналізуватися, з одного боку, як засіб досягнення поставлених виховних та освітніх завдань, з іншого, – як одна з цілей процесу виховання. Неодмінною умовою ефективності педагогічної діяльності є прийняття дитини такою, якою вона є. Толерантний учитель, завдяки своєрідній тактиці побудови своєї поведінки по відношенню до дітей, отримує більшу результативність. Розглядаючи особливості толерантності вчителя у педагогічному процесі, Кравцова Е.Е. означає два види толерантності педагога: соціальна (або соціально-психологічна) і психологічна (або психофізіологічна) [11].

Педагогічна толерантність є соціальною категорією і проявляється в установці на прийняття іншого індивіда, на емпатичне її розуміння, на непідробну і довірливу комунікацію. Навички толерантності як ознаки освіченої людини сприяє погідному освоєнню будь-яких знань, занять і коректній, мирній участі в будь-якому спілкуванні. Одним із соціальних інститутів, що допомагають формуванню толерантних почуттів, є утворення, в якому плідно співвідноситься діалог, співпраця, повага між усіма суб'єктами освітнього процесу. Соціально-психологічний аналіз прояву толерантності в процесі педагогічної роботи вчителя підтверджує те, що вона є професійно важливою особливістю особистості вчителя і має вплив на результативність його праці, а також на відносини з усіма суб'єктами освітнього процесу. З точки зору педагогічної толерантності як атрибута особистості педагога, який проявляється у взаємодії найбільш цікаві два види професійної діяльності педагога: навчальна і виховна. І та й інша діяльність скеровані на формування потенціалу учнів до організації та реалізації різноманітної за змістом колективної діяльності.

Проблема педагогічної толерантності як професійно вагомої якості педагога базується на професійних знаннях і професійних здібностях.



Професійно визначальні якості з'ясовують не ставлення до професійних функцій, а процес і результат їх виконання. Педагогіка толерантності висуває певні критерії до особистості вчителя. Це, передусім, такі якості: ставлення до людини як самоцінності, ставлення до себе як до самоцінності, тобто самосприймання, самоповага, віра у себе, потреба і здатність до перетворення себе, ставлення до професії як способу самореалізації. Педагогіка толерантності ґрунтується на зміні ставлення до учня.

Опираючись на позицію, що особистість може бути вихована тільки особистістю, виділяють особистісні установки, які вчитель реалізує по відношенню до вихованців: прямодушність у вираженні власних почуттів, переживань і міркувань, активне слухання і емпатія почуттів і станів дітей, вияв свого розуміння їх почуттів і очевидне прийняття кожного учня як особистості. Педагогічна толерантність має першочергове значення в роботі педагогів, і якраз тут, на жаль, відчувається доволі суттєвий дефіцит поваги і поблажливості. У повсякденній педагогічній практиці неодноразово можна побачити прояви педагогічної інтолерантності різного ступеня – від апатії до відвертого і жорсткого знецінення та приниження самого учня за «некласичні погляди». Аналіз психолого-педагогічної та фахової літератури засвідчує те, що толерантність не стільки формується, скільки розвивається, і сприяння у становленні толерантності – це створення умов для розвитку особистості

### **3.2. Психодіагностичний інструментарій, що досліджує толерантність у контексті рис учнів старших класів**

В будові толерантності рис учнів старшої школи з позицій континуального підходу [17] дозволено виділити три рівні: 1) формально-динамічний, 2) змістовно-особистісний та 3) соціально-імперативний. До метахарактеристик індивідуальності відносять характеристики формально-динамічного (потреба, ініціативність, інтенсивність тощо) та якісного рівнів (когнітивні, емоційні, дійові, регулятивні), які включають інформацію про форму, динаміку та якісну сутність її властивостей) [17]. Ключовий інтерес у даному дослідженні

представляє якісний рівень структури толерантності, який є перехідною зоною між формально-динамічним і змістовно-особистісним щаблями і віддзеркалює суто психологічні «модальнісні» якості властивості.

Розробка автентичної методики діагностики толерантності розпочалась із визначення її мети, яка відтворила діагностичне призначення і тим самим аргументувала доцільність в розробці. Метою оригінального тест-опитувальника є діагностика якісних компонентів структури толерантності як ознаки рис учнів старшого шкільного віку.

Попередньо відбувався теоретичний аналіз проблеми, який допустив виділити й оцінити склад якісних показників досліджуваного феномена. У відповідності до цього було простежено три тестових шкали: емоційна (емоційний компонент толерантності - ЕТ), когнітивна (когнітивний компонент толерантності - КТ), поведінкова (поведінковий (дійовий) компонент толерантності - ПТ). Таке подання теоретичного конструкту методики забезпечує конструктивну валідність тесту [21].

На базі аналізу феноменології толерантності та колосальних запитальників, було підготовлено систему завдань у вигляді тверджень, направлених на вивчення саме якісних компонентів даної ознаки особистості.

Посилаючись на вимоги психометрики, на підґрунті присутніх у науковій літературі даних про толерантність, її характеристики та прояви, нами був підготовлений перший варіант тест-опитувальника, що налічував 120 тверджень.

Подальший етап діяльності над методикою відзначався в оцінці групою експертів (22 осіб) ступеня розуміння формулювання кожної думки, та ще у дефініції змістовної валідності тест-опитувальника. У наслідку цієї роботи формулювання деяких тверджень були змінені, кілька тверджень було виключено з опитувальника або замінено іншими.

На періоді пілотажного дослідження трансформований варіант тест-опитувальника нараховував 60 тверджень і був запропонований ста тридцяти п'яти досліджуваним з ціллю перевірки відповідності одержаних сирих балів

нормальному розподілу. У результаті цієї роботи частина тверджень також була вилучена або замінена іншими.

Таким чином, у тест-опитувальнику було залишено 45 тверджень - 15 тверджень на кожную з трьох шкал, діагностуючих емоційний (ЕТ), когнітивний (КТ) та поведінковий компоненти властивості (ПТ). У такому вигляді тест-опитувальник був запропонований двомстам трьом досліджуваним, за вибірці яких і були проведені ключові процедури психометричної перевірки тесту (подані нижче).

Отже, в кінцевому варіанті автентична методика складається з: інструкції, 45 тверджень (15 на кожную шкалу; включають прямі та зворотні твердження) і бланка, на якому передбачені такі варіанти відповіді: «безумовно, так», «мабуть, так», «мабуть, ні», «безумовно, ні».

Процедура тестування є звичною. Кожен з варіантів відповіді оцінюється у відповідності із шкалою балів і підраховується збірна оцінка за кожною шкалою. Максимальна кількість балів за кожним показником складає 60. Потім обчислюється загальний показник толерантності, який являє собою середнє арифметичне оцінок за всіма показниками, що вимірюються:  $Z_{ПТ} = (ЕТ+КТ+ПТ) / 3$ .

Сирі балі перетворюються в процентні і визначаються рівні вираженості загального показника толерантності та окремих її складників.

*Високий рівень толерантності (75-100 перцентилей)* демонструє вираженість у особистості властивості, що позначається у прийнятті інших людей такими, як вони є, в повазі або навіть зацікавленості до чужих позицій, думок, переконань, діяльності, у розумінні і позитивному ставленні до людської індивідуальності. Особам з високою вираженістю толерантності притаманні такі переконання, знання, думки, які допускають їм об'єктивно сприймати й оцінювати інших людей, їх дії та поведінку, та відповідні повсякденні ситуації, що сильно відрізняються від їхніх уявлень. Висока толерантність проявляється також у спроможності поводити себе таким чином, щоб протилежний міг бути самим собою, у вираженні такого ставлення, яке не

лімітує можливості іншої людини реалізовувати поведінку у відповідності до власний поглядів та почуттів.

*Низький рівень толерантності* (0-25 перцентилів) говорить про відсутність прийняття інших людей, брак позитивного ставлення до таких осіб, погляди, ідеї, світогляд, образ життя і поведінки яких розбігатимуться від характерних суб'єкту. Низька толерантність позначається в категоричному неприйнятті індивідуальності супротивного, якщо вона не гармоніює у життєву картину суб'єкта, в присутності негативних думок, установок по відношенню до «чужого», в вираженні не приймаючої поведінки, яка навіть може знецінювати права іншої людини.

На базі виявлення основних значень показників властивості, що досліджуються, визначають її типи. При цьому кожен із показників є біполярним континуумом, який вміщає інформацію відповідно до будь-яких значень вираженості. Схарактеризуємо зміст високих і низьких значень якісних показників толерантності.

*Емоційний компонент* толерантності. *Високі* значення виведеного показника (ЭТ+) засвідчують про схильність учнів до прояву зацікавленості, схвального відношення до іншої особи, про нахил до переживання і появи (експресія: міміка, пантоміміка, виразні рухи і так далі) таких емоцій, які визначають ухвалення інших. *Низькі* значення (ЭТ<sup>-</sup>) вказують на емоційне неприйняття іншої людини, вираження емоційної нестриманості, деструктивності, дратівливості, емоційної байдужості, відчуженості, презирства аж до емоційної нетерпимості.

*Когнітивний компонент* толерантності. *Високі* значення даного показника (КТ+) говорять про позитивні або незацікавлені думки і установки про іншу персону, про його позицію, віру, установки і т.д. Перевага когнітивного компоненту толерантності показує наявність таких розумових характеристик і знань, які допускають особі збагнути учня. *Низькі* значення даного показника (КТ<sup>-</sup>) вказують на факт таких думок, при яких важко зрозуміти і сприйняти права протилежної особи на свою позицію, на свої

відчуття і дії.

*Поведінковий компонент* толерантності. *Високі* значення даного показника (ПТ<sup>+</sup>) демонструють бажання особи приймати іншу людину як носія протилежних форм поведінки, налаштувати свою поведінку так, щоб допускати іншому бути самим собою. Це зовнішнє вираження позитивного ставлення до інших осіб, прояв лібералізму, врівноваженості - ця поведінка, що не порушує права інших особистостей і тому подібне. *Низькі* значення показника (ПТ<sup>-</sup>) означають дитину нетерпиму, нестриману, таку, що імпульсно показує свою незадоволеність іншою людиною, явищами, ситуаціями; люду ворожу по відношенню до невідомої думки, до нової позиції опонента. Брак поведінкової толерантності (низькі значення даного показника) може позначитися в жорстких і різких висловлюваннях по відношенню до іншого учня, до його думок, його поведінки; у злобі і навіть нахилу до насильницьких дій.

На фінальному етапі розробки оригінального тест-опитувальника велася перевірка на надійність і валідність. Для цього використовувалися чергові методи:

1. Метод поділу тесту навпіл. Зумовлений спосіб перевірки лежить у поділі тесту на дві частини, що є зіставленими поміж собою. Отримані за двома частинами тесту результати піддаються кореляційному розбору. Таким чином, перевіряється чіткість результатів, одержаних за двома частковими сукупностями завдань, і тим самим, когерентність самих завдань [24, 12, 50].

2. Повторний тест. Метод ретестування окреслює поновлене пред'явлення того ж самого тесту одним і тим же досліджуваним, орієнтовно в таких же умовах, а вслід встановлення кореляції між двома рядами показників [24]. У нашому випадку поновлений тест проводився через три місяці після первинного пред'явлення.

3. Паралельний тест. Даний метод завбачає використання двох рівноцінних форм дослідницької процедури - двох розбіжних методик, які діагностують одне й те ж явище [12,15]. У якості паралельного тесту були застосовані:

а) «Методика діагностики загальної комунікативної толерантності» В.В. Бойко;

б) шкала толерантності як риси особистості експрес-опитувальника «Індекс толерантності».

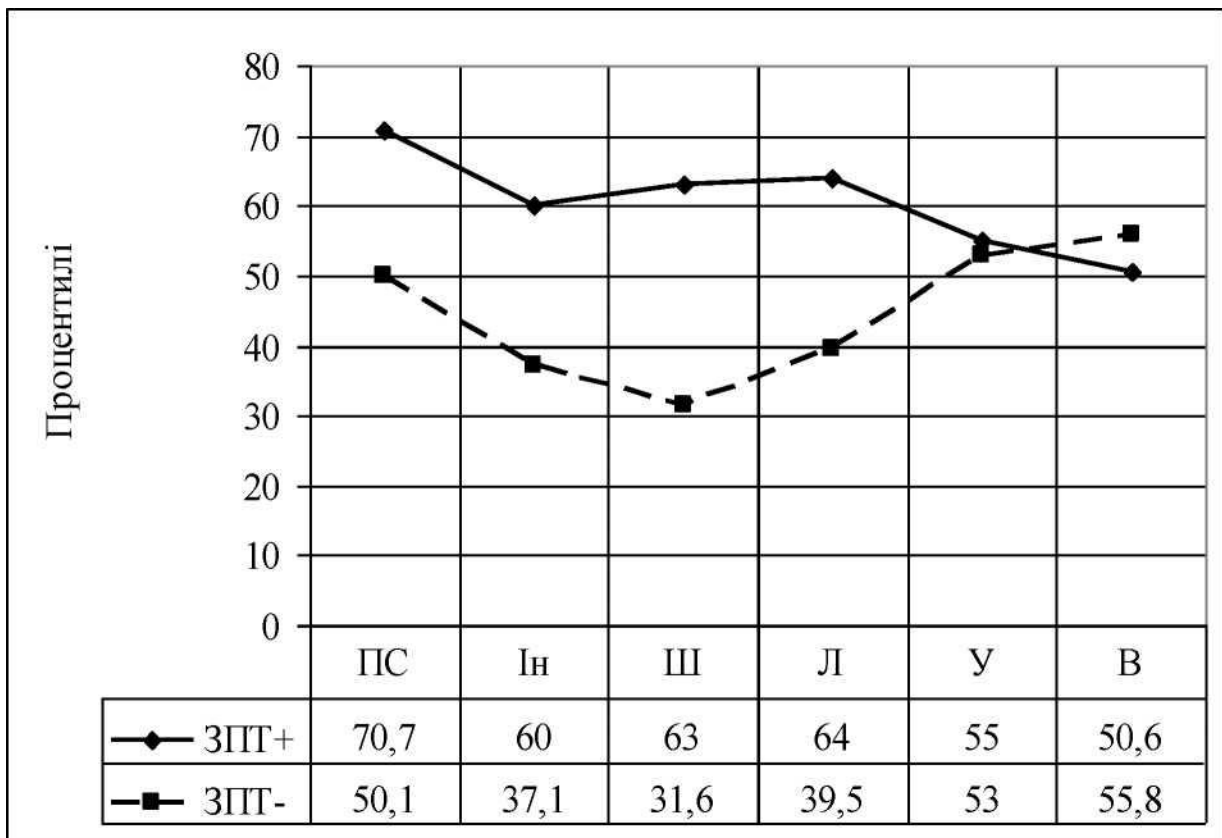
Факторний аналіз індикаторів виділених шкал. Метод націлений на виявлення факторної структури тесту та перевірку його конструктивної валідності. Загальновідомо, основою факторного аналізу є матриця інтеркореляцій між змістами індикаторів, що вивчаються, а його крайнім результатом стає редукція показників до оптимальної кількості факторів, які пов'язують певні індикатори і відтворюють зміст виявлених зв'язків.

### **3.3. Психологічні особливості товарищкості в учнів старших класів з різним типом толерантності**

Попередньо окреслювалося про близький зв'язок таких психологічних характеристик як толерантність і товарищкість (див. розділ I. підп. 1.3). Як один із видів психічної активності індивіда, являє собою тривале бажання до комунікації, до встановлення суспільних контактів. В літературі є дані про те, що деякі показники толерантності пов'язані із певними характеристиками товарищкості, а саме: прагнення здійснювати обмін міркуваннями, жага до спілкування тощо [24].

Ця інформація дає перспективу здогадатися, що толерантність як ознака особистості, що також виявляється у сфері соціальної взаємодії, може бути пов'язана із такими показниками товарищкості як бажання до спілкування, ініціативність, легкість, щирість та виразність спілкування.

Відповідно до загальної процедури створення психологічних профілів, були побудовані профілі товарищкості індивідів із високим і низьким загальним рівнем толерантності, що продемонстровані на рис. 3.1.



**Рис. 3.1. Профілі формально-динамічних показників товарищкості толерантних (ЗПТ+) та інтолерантних (ЗПТ-) осіб.**

Примітка. Тут і далі: ЗПТ+ (n=53) - група осіб із високим рівнем толерантності; ЗПТ- (n=49) - група осіб із низьким рівнем толерантності.

Аналіз профілів тут і вслід по тексту будемо реалізовувати таким чином. Насамперед розглянемо кожний профіль зокрема і лише після здійснимо порівняльний розбір між зазначеними профілями.

Для вивчення характеристик товарищкості у толерантних та інтолерантних осіб здійснимо ранжування показників властивості за ступенем відхилення від середньої лінії ряду.

Результати продемонстровані у табл. 3.10. Отож, як очевидно з таблиці, осіб із високим рівнем толерантності ЗПТ+ можна оцінити як товариських, позаяк у них присутні усі характеристики активності спілкування. Вони

різнятися високим показником ПС+ (жагою до спілкування), що позначатиметься в активному ставленні до світу осіб, у цікавості до інших, прояві інтересу до постійних нових знайомств, у потребі інформувати про свої внутрішні почуття з іншими.

Таблиця 3.1

**Ранжування показників товарищкості у осіб із високим та низьким рівнем толерантності (ЗПТ+ і ЗПТ" )**

Ранг	Типи толерантності за загальною вираженістю	
	ЗПТ+	ЗПТ"
1	ПС+- висока потреба у спілкуванні	Ш" - вузьке коло спілкування
2	Л+ - легкість у спілкуванні	Ін" - слабка ініціативність
3	Ш+ - широта спілкування	Л" - утруднення у спілкуванні

Примітка. Тут і далі: 1) показники зі знаком «+» розташовані у просторі додатних значень (вище 50 перцентиля); зі знаком «-» у просторі від'ємних значень (нижче 50 перцентиля); 2) показники надані у порядку зменшення величини відхилення від середньої лінії ряду.

Ці дані не перешкоджають розумінню толерантності як життєдіяльного ставлення до світу, а, навпаки, доводять її дійову сутність [15, 18, 16]. Бути толерантним - це не бути індиферентним [25, 21, 24] або просто терпимим [1, 4, 7, 14], це завзято співіснувати із розмаїтим світом, який складається із визначених індивідуальностей, із людей неоднакових рас і націй, носіїв різних світоглядних установок та захоплень, представників різних соціальних верств і соціально-психологічних типів особистості.

Толерантні особи теж відрізняються показником Л+ (легкістю у спілкуванні), що слугує людям швидко встановлювати нові контакти із новими людьми. Їх знайомства протікають легко й вільно. Такі люди завжди знають, як собою керувати в незнайомій обстановці, почуваються комфортно в ситуаціях знайомства, вільно самостверджуються, проявляючи власну індивідуальність.



Вони ладні до розширення меж власного кола спілкування, зростання соціальних контактів, жадатимуть проводити час у великих компаніях, волять до спілкування з широким колом людей. Зазвичай такі люди мають велику кількість знайомих, позаяк їм імпонує комунікувати з новими людьми.

Також толерантним особам притаманна Ш+ (широта спілкування), завдяки якій у представників даної групи прозирає вподоба до широкого спілкування у новій великій групі людей, бажання до великої компанії та прерогатива проводити вільний час не у вузькому колі людей.

Отже аналіз групи осіб із високим рівнем толерантності посвідчив, що толерантні особи характеризуються стійкою товариськістю; їх спілкування відрізняється бадьорістю, проходить динамічно; вони є спрямованими на активну взаємодію із оточуючими, на самовираз і пізнання індивідуального світу нового, на дослідження, відкриття й розширення світу комунікації; виступають організаторами та авторами створення світу стосунків.

Представники групи з низьким рівнем толерантності, тобто інтолерантні особи ЗПТ окреслюються, передусім, Ш (вузьким колом спілкування), несхильністю до широкого спілкування у новому великому колективі, відсутністю жаги проводити вільний час серед широкого кола людей та неохотою відкривати для нових знайомства. Їм не притаманне часте зав'язування знайомств, і вони, як правило, мають вузьке коло друзів.

Також такі особи володіють низько вираженою ініціативністю (Ін-) у спілкуванні. Їм не властиве першими вести бесіду з незнайомими, отож, вони не виступають ініціаторами у знайомствах і в створенні нових взаємин.

До зауважених особливостей прилучаються складнощі вступу у соціальні контакти (Л-), труднощі у спілкуванні із невідомими для них людьми, їм притаманна властивість хвилюватися на людях. Отже, найбільш характерні особливості спілкування інтолерантних осіб співвідносять таким їх особливостям, як скрута в міжособистісних стосунках, невпевненість або неприйняття соціального оточення, виражена нужда у визначеності, категоричність [18, 13, 53].

Загалом люди з низьким рівнем толерантності (інтолерантні)

характеризуються обмеженістю соціального простору, вибірковістю. Їм або важко сприймати нове оточення, або це не вступає в зону їх інтересів, або вони налаштовані супроти нових знайомств за мотивами таємничості, невизначеності, страху незахищеності чи сильної категоричності, неприйняття різноманіття довколишніх.

А тепер спробуємо зіставити профілі, групи осіб з високим рівнем толерантності і групи осіб з низьким рівнем толерантності, між собою.

Помітно, між профілями групи осіб ЗПТ+ і групи осіб ЗПТ<sup>-</sup> прозиратимуть візуальні відмінності між показниками товарищкості ПС (потреба у спілкуванні), Ін (ініціативність у спілкуванні), Ш (широта спілкування) та Л (легкість спілкування).

Загалом показники профілю групи ЗПТ+ розташовані у зоні додатних значень (вище 50 перцентилів), що ствержує про їх достатню або яскраву вираженість і допускає зауважувати активний характер прояву товарищкості у толерантних осіб, а показники профілю групи ЗПТ<sup>-</sup> розташовані у зоні від'ємних значень (нижче 50 перцентилів).

Найбільш яскраво виражені у групі ЗПТ+ такі показники, як ПС (потреба у спілкуванні), Л (легкість у спілкуванні), Ш (широта спілкування), що дає змогу охарактеризувати цих індивідів як таких, які мають високу потребу у спілкуванні, легкість та широту спілкування.

Що торкається представників групи ЗПТ<sup>-</sup>, то їх профіль можна аналізувати як такий, що підтверджує про тенденцію до звуження кола комунікації, слабкої ініціативи до спілкування та її утруднення. Суть йде суто про тенденцію, оскільки значення цих показників розташовані не у I, а у II кварталі.

Перевірка означених відмінностей на достовірність за допомогою <sup>^</sup> критерію Стюдента підтвердила візуальний розгляд і викрила наступне: статистично достовірні відмінності, отримані між такими однойменними

показниками профілів ЗПТ+ і ЗПТ": Ш (широта спілкування), Л (легкість спілкування) ( $p < 0,01$ ), Ін (ініціативність) і ПС (потреба у спілкуванні) ( $p < 0,05$ ). При цьому значення показників перевищують у профілі ЗПТ+ (. додаток В, табл. В.1).

Поки проаналізуємо ознаки товарищкості осіб із прерогативою одного із показників толерантності, тобто представників групи ЕТ (перевага емоційного компоненту), КТ (перевага когнітивного компоненту) і ПТ (перевага поведінкового компоненту толерантності).

ПС	Ін	Ш	Л	У	В
75,1	75,2	64,6	54,8	54,2	60,6
50,2	63	55,8	59	51	48
67,5	50,6	52,6	39,2	39,7	59,3

**Рис. 3.2. Профіль формально-динамічних характеристик товарищкості в учнів із різними типами толерантності.**

Примітка. Тут і далі: ЕТ (п=16) - група представників емоційного типу; КТ (п=11) - група представників когнітивного типу; ПТ (п=17) - група представників поведінкового типу толерантності.

Ранжування показників за ступенем відхилення від середньої лінії ряду дало наступні результати ( табл. 3.2).

*Таблиця 3.2.*

**Ранжування показників товарищкості у осіб із різними якісними типами толерантності**

Ранг	Типи толерантності за якісно-кількісним поєднанням її показників		
	ЕТ	КТ	ПТ
1	Ін+	Ін+	ПС+
2	ПС+	Л+	Л"
3	Ш+	Ш+	У"

Особи з ЕТ (емоційним типом толерантності) вирізняються високою Ін+ (ініціативністю у спілкуванні), високим рівнем активного ставлення до довколишнього, виявленню інтересу до незнайомих раніше їм людей, прагненням до нових знайомств, тобто у них яскраво виражена ПС+ (потреба у спілкуванні), яка полягає у прийнятті іншої людини, активному та позитивному ставленні до побічних людей, зацікавленості в нових людях і прояві схвальних емоцій, ініціативи у дружніх взаєминах. Це відгукується психологічній сутності емоційного типу толерантності, адже він окреслюється, передусім, проявом інтересу до оточуючих людей. Крім того представники цього типу схильні до спілкування із широким колом людей, до зростання соціальних контактів і кількості знайомих, що характеризує Ш+ (широту спілкування).

Осіб із КТ (когнітивним типом толерантності) проявляє виражена Ін+ (ініціативність) у підборі нових контактів і розвитку дружніх стосунків, їм властива Л+ (легкість) і швидкість вступу в суспільну взаємодію: вони без труднощів знайомляться з новими людьми, легко почувають себе в ситуації комунікації з незнайомими. Їх спілкування характеризується помірною Ш+ (широтою), їм до вподоби великі компанії, вони схильні розширювати коло свого спілкування. Загалом індивідів з когнітивним типом толерантності можна відзначити як таких, що при опорі на власні знання, висловлюють ствердні думки, при прояві ініціативи в розвитку нових знайомств або дружелюбних взаємин, дозволяє їм жваво формувати соціальні контакти, відчуваючи легкість та свободу навіть в незнайомій ситуації.

Індивіди із ПТ (поведінковим типом толерантності) характеризуються чітко вираженою ПС+ (потребою у спілкуванні), що позначатиметься як бажання до активної взаємодії зі колом оточуючих людей, як зацікавленість до нового спілкування. Потреба у комунікації, інтерес до нових людей, жага ділитися своїм внутрішнім світом з новими людьми віддзеркалюватимуться на рівні усталеності, тобто такі особи ладні зав'язувати нові взаємовідносини, особливо якщо цьому добродіють зовнішні обставини, і стійким бажанням при цьому може приділятися вже менш уваги.

У осіб аналізованого типу слабо виражені Л- (утруднення спілкування) і

У- (усталеність спілкування), що може вказувати на схильність змінювати партнерів комунікування при змінах обставин. Це пояснює їх як осіб, ладних до помірною спілкування, які іноді відчували невеличкі складнощі у ситуаціях взаємовідносин з новим оточенням, уповільненість вступу в соціальні комунікації, готових до активного ставлення до довколишніх людей, відчуття скрути в незвісній ситуації, прояви якостей непокоїтися на людях, легка змінність у спілкуванні, неготовність зберігати попередні дружні стосунки у випадку нового цікавого знайомства, звична зміна приятелів.

Отже, якісний аналіз формально-динамічних характеристик товарищкості у осіб із різним якісно-кількісним поєднанням показників толерантності указав, що в цілому їх усіх можна вважати дружелюбними. Але вони різняться силою виявлення поодиноких показників, що і утворює специфіку їх товарищкості.

Візуальні розбіжності між профілями товарищкості у представників різних типів толерантності були випробувані статистично. Статистично значущі відмінності отримані:

1) між профілями ЕТ і КТ за показниками ПС ( $p < 0.01$ ), Ін і В ( $p < 0.05$ ) при більшій їх вираженості в профілі ЕТ;

2) між профілями КТ і ПТ за показниками ПС, В ( $p < 0.05$ ) при більшій вираженості у профілі ПТ; і Ін ( $p < 0.05$ ) та Л ( $p < 0.01$ ) при більшій вираженості в профілі КТ;

3) між профілями ЕТ і ПТ за показниками Ін ( $p < 0.01$ ), Ш, Л, У ( $p < 0.05$ ) при більшій їх вираженості в профілі ЕТ

Отже, толерантність - це своєрідний спосіб комунікації і міжособистісної взаємодії; толерантність як соціальна категорія розкривається через повагу і визнання рівноправності, відмову від домінування і примусу. Педагогічна толерантність є соціальною категорією і позначається в установці на прийняття супротивної особи, на відкрите і довірливе спілкування. Вона може бути представлена через соціокультурний підхід і неминуче пов'язана з процесом комунікації.

### Висновки до розділу 3

Педагогічна толерантність має першочергове значення в роботі педагогів, і якраз тут, на жаль, відчувається доволі суттєвий дефіцит поваги і поблажливості. У повсякденній педагогічній практиці неодноразово можна побачити прояви педагогічної інтолерантності різного ступеня – від апатії до відвертого і жорсткого знецінення та приниження самого учня за «некласичні погляди». Аналіз психолого-педагогічної та фахової літератури засвідчує те, що толерантність не стільки формується, скільки розвивається, і сприяння у становленні толерантності – це створення умов для розвитку особистості.

Проблема педагогічної толерантності як професійно вагомої якості педагога базується на професійних знаннях і професійних здібностях. Професійно визначальні якості з'ясовують не ставлення до професійних функцій, а процес і результат їх виконання. Педагогіка толерантності висуває певні критерії до особистості вчителя. Це, передусім, такі якості: ставлення до людини як самоцінності, ставлення до себе як до самоцінності, тобто самосприймання, самоповага, віра у себе, потреба і здатність до перетворення себе, ставлення до професії як способу самореалізації. Педагогіка толерантності ґрунтується на зміні ставлення до учня.

## ВИСНОВКИ

За результатами здійсненого дослідження виявлено, що проблема формування толерантних стосунків є багатоаспектною та суперечливою, а також можна зробити наступні висновки:

1. Толерантність є вагомою умовою знаходження компромісів у міжособистісній та міжгруповій комунікації. Але толерантність не має зводитися до індиферентності, конформізму, знеціненню особистих інтересів, а дозволяти, з одного боку, стійкість, як змогу людини реалізувати свої особистісні позиції, а з іншої – гнучкість, як здатність з повагою ставитися до позицій і цінностей інших людей. Тому можна твердити, що толерантна особистість – це людина, що достатньо знає себе і сприймає з розумінням інших людей. А інтолерантну особистість можна описати як людину, якій не притаманні якості гнучкості у співдії з оточенням та емпатії по відношенню до них.

2. Побудова результативних взаємин людини з самим собою і довколишнім світом супроводжується нагромадженням особистого досвіду і розвитком умінь, що задовільняють продуктивний взаємозв'язок з іншими людьми. І тому заклад освіти як соціальний інститут має колосальні перспективи для виховання у дітей толерантності. Ці можливості можуть бути реалізовані як в ході навчальної, так і позакласної діяльності. Якраз у шкільному товаристві в учнів старшої школи можуть бути сформовані гуманістичні цінності та конкретна готовність до толерантної поведінки. Необхідні координація зусиль сім'ї і школи, безпосереднього впливу на юнака вагомих для нього дорослих і неминуче залучення до вирішення цієї задачі учнівського колективу. Відповідно необхідно впроваджувати продуману діяльність, цілеспрямовану на ініціацію і закріплення у юнаків позиції, що виявляє високогуманне ставлення до інших осіб, а також гнітить і викорінює заперечну поведінку. І чим багатший і різноманітніший педагогічний інструментарій цієї діяльності, чим краще враховуються індивідуальні особливості індивіда, тим швидше буде здобуто омріяного результату.

3. Отримані результати констатувального експерименту підтверджують, що старшокласники ЕГ і КГ загалом характеризуються середнім, проте недостатнім рівнем розвитком толерантності. Це говорить про те, що ціннісне толерантне ставлення до себе та інших вироблене уривчасто, нечасто проявляють чуйність до іншої людини, не розуміють її, слабо поділяють почуття і переживання іншої людини, практично не показують активних дій на допомогу, учні не всякчас готові до схвальної толерантної взаємодії.

4. У виразнено три умови формування толерантності школярів, які розкривають на різних рівнях: 1) на рівні освітньої установи через створення розвиваючого полікультурного простору і умови для оптимізації міжгрупової толерантної взаємодії його учасників; 2) на рівні взаємодії суб'єктів освіти – як бажання і здатність до підтримки толерантних відносин в освітньому середовищі; 3) на рівні конкретної особистості – як дія індивідуальних особливостей, етнічної ідентичності, етнічних стереотипів, етнічної самосвідомості на показ толерантних якостей і толерантних відносин у міжособистісній комунікації.

5. До вирішальних принципів толерантності у вихованні вказано: 1) довірче співробітництво; 2) екологія взаємовідносин; 3) формування почуття власної гідності, самоповаги, поваги до оточення, народів, незалежно від їх соціальної належності, національності, раси, культури, віросповідань; 4) синергетизм, що сприяє розвитку особистості, є його джерелом і рушійною силою; 5) творчість, що забезпечує реалізацію варіативних підходів до встановлення толерантних відносин і аналізу ситуації взаємодії. Основа толерантності у вихованні – визнання прав інших на життя, смерть, волю і гідність; поблажливе розуміння присутності у своєму соціальному середовищі представників інших культур, визнання позитивних аспектів різноманітності; здатність поважати різноманітні прояви людей; вміння бачити спільні, взаємовигідні для різних людей, груп цілі й інтереси і домагатися їх звершення; визнання взаємозв'язку людського існування тощо. Вагома умова розвитку толерантності учнів старшої школи – створення толерантного виховного простору, який дозволено витлумачувати як організацію та



реалізацію взаємовідносин усіх суб'єктів навчально-виховного процесу, побудованих на принципах толерантності та скерованих на ділове, мирне спілкування та моральне виховання учнів.

7. До психологічних факторів формування і розвитку толерантності відносять: усвідомлений і ціннісно-осмислений власний вибір, згідно з яким особа має особисту думку, позицію, цінує і визнає прерогативу іншого сприймати і мислити інакше, вбачає цінність різноманіття, а також згідна будувати взаємодію на засаді розуміння існування протилежних точок зору; створення позитивного образу людини або групи людей на основі дослідження факторів зміни стереотипів.

8. Мета формувального експерименту полягала у формуванні в учнів вмій і навичок толерантних взаємозв'язків, що позначатимуться на поведінці, вчинках, мовленні. Наслідки контрольного зрізу та виявлені статистично промовисті зміни продемонстрували ефективність проведеного експерименту, розробленого та впровадженого комплексу занять стосовно підвищення рівня толерантності старшокласників. За результатами виконання комплексної програми збільшилась задоволеність учнів взаємовідносинами з однокласниками та педагогами в навчальному процесі; зменшилась кількість емоційно насторожених проявів у середовищі учнів старшого шкільного віку; зросло оцінка ролі толерантності під час міжособистісної взаємодії; учні підмітили, що вони збагатили власні знання щодо питання толерантності; учні зуміли краще вивчити себе та оточуючих; на міркування учнів, включення в ділову співпрацю з позиції толерантності відбилось на стосунках з друзями, однокласниками і батьками, допустило передивитись особисті взаємини і вимогливо оцінювати власну поведінку, тощо. Практична значущість дослідження полягає в тому, що результати дослідження можуть бути застосованими у таких напрямках: в ході проектування і здійснення системи цілеспрямованої функціонування загальноосвітньої установи, орієнтованої на формування і розвиток толерантної поведінки учнів; при опрацюванні та здійсненні варіативних форм, методів і засобів формування та розвитку толерантних взаємозв'язків дітей; в системі підвищення кваліфікації вчителів в

плані вдосконалення їх професійної готовності до діяльності щодо розвитку толерантних взаємин старшокласників; у вдосконаленні практики психологічних служб і діяльності шкільних психологів задля вирішення питань щодо формування і розвитку толерантних взаємин в учнівському оточенні. Тому можна твердити, що у процесі дослідження було стверджено результативність використання запропонованої програми щодо підвищення рівня толерантності старшокласників.

Психологічні знання потрібні педагогу для володіння потенціалами толерантної взаємодії з усіма суб'єктами навчального процесу.

У психології толерантність як феномен досліджується порівняно недавно. Розуміння толерантності як поваги і визнання рівності, відмови від домінування і примусу, сприймання багатовимірності і різноманіття світової культури, норм, вірувань, відмова від зведення цього різноманіття до однаковості або до прерогативи якоїсь однієї точки зору.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеева Е.В. Психологические основы толерантности учителя. Монологи об учителе. Санкт-Петербург : СПБАППО, 2003. С. 165–172.
2. Асташова Н.А. Проблема воспитания толерантности в системе образовательных учреждений. Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика). Москва, 2002. С.74–85.
3. Бардиер Г.Л. Социальная психология толерантности. Санкт Петербург: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2005. 120 с.
4. Бондырева С.К., Колесов Д.В. Толерантность. Введение в проблему. Москва: Изд-во Московского психолого-социального института, 2003. С. 4.
5. Волошина О.В. Педагогічні умови виховання толерантності у підлітків старшого віку в позакласній роботі: автореф. дис. канд. пед. Наук: 13.00.07. Херсон, 2007. 20 с.
6. Гришпун И.Б. Понятие и содержание характеристики толерантности (к вопросу о толерантности как психическом явлении). Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика). Москва, 2002. С. 31–40.
7. Гулевич О.А. Способы оптимизации межгруппового взаимодействия: направления и результаты исследования. *Вопросы психологии*. 2004. №6. С. 103–117.
8. Декларація принципів терпимості: схвалена Генеральною конференцією ЮНЕСКО на її 28 сесії в Парижі 16 листопада 1995 року. 14 с.
9. Енциклопедія освіти. Київ: Юрінком Інтер, 2008 (8). 1040 с.
10. Каперзина Е.М. Формирование толерантных отношений в поликультурной среде учащихся старших классов: дис. канд. психол. наук: 19.00.07. Москва, 2009. С. 277. 74
11. Клепцова Е.Ю. Психологические условия формирования терпимого отношения педагогов к детям: автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.07. Курск, 2001. С.7–8.
12. Комлев Н.Г. Словарь иностранных слов. Москва: ЭКСМО-Пресс, 2000. 672 с.

13. Кон И.С. Психология ранней юности. Москва: Просвещение, 1989<sup>61</sup>. 256 с.
14. Крайг Г., Бокум Д. Психология развития. Санкт-Петербург: Питер, 2005. 940 с.
15. Кузнецова Ю.В. Психологические факторы развития толерантности в юношеском возрасте: дис. канд. психол. наук: 19.00.13. Астрахань: РГБ, 2007. 146 с.
16. Леонтьев Д.А. К операционализации понятия «толерантность». *Вопросы психологии*. 2009. № 5. С. 3–16.
17. Масленникова В.Ш. Толерантность как педагогическая цель в воспитании личности. *Вестник Чувашского университета*. 2006. № 5. С. 253–256.
18. Матієнко О.С. Виховання толерантності у старшокласників середніх загальноосвітніх ліцеїв Франції: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.07. Київ, 2006. 19 с.
19. Мацковский М.С. Толерантность как объект социологического исследования. *Межкультурный диалог: исследования и практика*. Москва: Центр СМИ МГУ им. М.В.Ломоносова, 2004. С. 143.
20. Мацковский М.С. Формирование установок толерантного сознания и профилактика экстремизма в российском обществе. URL: <http://www.tolerance.ru>
21. Можейкина Л.Б. Развитие толерантности подростков в процессе обучения русскому языку : дис. канд. психол. наук 19.00.07. Новосибирск, 2006. с. 75.
22. На пути к толерантному сознанию. Москва : Смысл, 2000. 255 с.
23. Недорезова Н.В. Толерантность в межличностном общении старшеклассников: дис. канд. психол. наук 19.00.05. М., 2005.
- 26 с. 24. Перцев А.В. Ментальная толерантность. Толерантность. *Вестник Уральского межрегионального института общественных наук*. 2002. № 1. С. 53.

25. Платонов Ю.П. Основы этнической психологии. Учеб. пособие.<sup>62</sup> Санкт-Петербург : Речь, 2003. С. 383–385.
26. Психодиагностика толерантности личности. Москва : Смысл, 2008. 172 с.
27. Савчин М.В., Василенко Л.П. Вікова психологія: навч. посіб. 2-ге вид., стереотип. Київ : Академвидав, 2009. 360 с.
28. Собкин В.С. Российский подросток 90-х: Движение в зону риска. Аналитический доклад Текст. Москва : ЮНЕСКО, 1998. 218с.
29. Прескотт Д.У. Влияние некоторых видов сенсорной депривации на ЦНС Текст. Прага, 1979. С. 112.
30. Уолцер М. О терпимости. Москва: Идея-пресс, 2000. 160с.
31. Шалин В.В. Толерантность (культурная норма и политическая необходимость). Ростов-на-Дону, 2000. 348 с.
32. Шапар В. Б. Психологічний тлумачний словник. Харків: Прапор, 2004. 640 с.
33. Шаповаленко И.В. Возрастная психология (Психология развития и возрастная психология). Москва : Гардарики, 2005. 349 с.
34. Щеколдина С.Д. Тренинг толерантности. Москва: Ось-89, 2004. 80 с.
35. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность: В 2-х т. Текст. Москва : Педагогика, 1986. Т.1. 407с.
36. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. Самоанализ Текст. Москва : Прогресс, 2000. 480с. 76
37. Цукерман Г.А. Школьные трудности благополучных детей Текст. Москва : Интерпракс, 1995. 287с.
38. Чеснокова И.И. О тенденции исследований состояний личности в советской психологии Текст. Психология личности и образ жизни. Москва: Наука, 1987. 456с.
39. Ядов В.А. Регуляция и саморегуляция социального поведения личности: постановка проблемы Текст. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности. Ленинград: Наука, 1991. С. 6–32.

40. Яковлев А.М. Преступность и социальная психология Текст. Москва: Юридическая литература, 1991. 367с.
41. Arnold M. L. The place of morality in the adolescent self. Unpublished doctoral dissertation. Harvard University, Cambridge, MA. 1993, 123p.
42. Baron R. M. (1986). The moderator–mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51, 1173–1182.
43. Barriga A. (2001). Moral cognition: Explaining the gender difference in antisocial behavior. *Merrill-Palmer Quarterly*, 47, 532–562p.
44. Baumrind D. (1989). Rearing competent children. In W. Damon (Ed.). *Child development today and tomorrow*. San Francisco: Jossey-Bass. 349–378pp.
45. Boyes M. (1993). Styles of parent–child interaction and moral reasoning in adolescence. *Merrill-Palmer Quarterly*, 39, 551–570p.
46. Eisenberg N. (1995). Prosocial development in late adolescence: A longitudinal study. *Child Development*, 66, 1179–1197p.
47. Erikson E. (1963). *Childhood and society* (2nd edn). 48. Lamborn S. (1991). Patterns of competence and adjustment among adolescents from authoritative, authoritarian, indulgent, and neglectful families. *Child Development*, 62, 1049–1065pp.
49. Lewis K.J.S. (2012). Do parents know best? Parent-reported vs. childreported depression symptoms as predictors of future child mood disorder in a high-risk sample. *Journal of Affective Disorders*, 141, 233–236pp.
50. Cunningham W.A. (2002). To parcel or not to parcel. Exploring the question, weighing the merits. *Structural Equation Modeling*, 9, 151–173pp.
51. Lizotte A.J. (1992). A shortened child behavior checklist for delinquency studies. *Journal of Quantitative Criminology*, 8, 233–245pp.
52. Stein K.F. (1998). Self-schemas and possible selves as predictors and outcomes of risky behaviors in adolescents. *Nursing Research*, 47, 96–106pp.